

4. Archeologische en bouwhistorische vondsten

Het archeologisch onderzoek in en rond het huis de Drie Moren heeft een rijke variatie aan vondsten opgeleverd. Nadat in eerdere hoofdstukken de bouwhistorische en archeologische sporen zijn beschreven, volgt nu een beschrijving van de archeologische en bouwhistorische materiaalgroepen. Aardewerk speelt daarbij traditioneel een belangrijke rol als hulpmiddel bij de datering van vondstlagen. Maar ook andere materiaalgroepen zoals, bouwkeramiek, natuursteen, glas en metaal leverden veel boeiende vondsten op. De beschrijving van het botmateriaal werd gedaan aan de hand van determinaties door Theo de Jong. Door deze beschrijvingen wordt ook duidelijker welk vondstmateriaal goed en minder goed is vertegenwoordigd. Daarnaast kunnen enkele ontwikkelingen wat betreft datering en verspreiding worden gesignaleerd.

In dit overzicht zijn ook de beerputvondsten opgenomen die reeds in 1987 werden opgegraven en ook enkele natuurstenen objecten die in het huis tevoorschijn zijn gekomen tijdens de restauratie van het huis in de jaren 1983-1990. Het aardewerk en de tabakspijpen uit de betreffende beerput is reeds in detail gepubliceerd en wordt derhalve slechts kort aangeduid.³⁰

Het glaswerk uit de beerput zal op korte termijn uitvoerig worden gepubliceerd.³¹

Door de verfijnde fasering en datering (met name in de periode voor 1490) én door het consequent verzamelen van bouwkeramiek en vensterglas kon er een analyse worden gemaakt van het voorkomen van deze materiaalgroepen. De vondsten van de opgraving worden beheerd in het depot van de afdeling archeologie van de Gemeente Breda.

³⁰ Hupperetz, *Ceramiek uit een beerput* en Hupperetz, 'Pijpmakers in Breda'.

³¹ Een publicatie in het Corpus Middeleeuws Aardewerk en Glas is in voorbereiding.

4.1 Aardewerk

Het aardewerk dat werd gevonden tijdens de opgraving kan globaal in drie categorieën worden verdeeld. In de eerste plaats betreft het aardewerk dat in ophogingslagen terecht is gekomen en mogelijk samenhangt met de bewoning ter plekke. Het kan hierbij gaan om aardewerk dat kan wijzen op een rijke status of een bepaald gebruik.

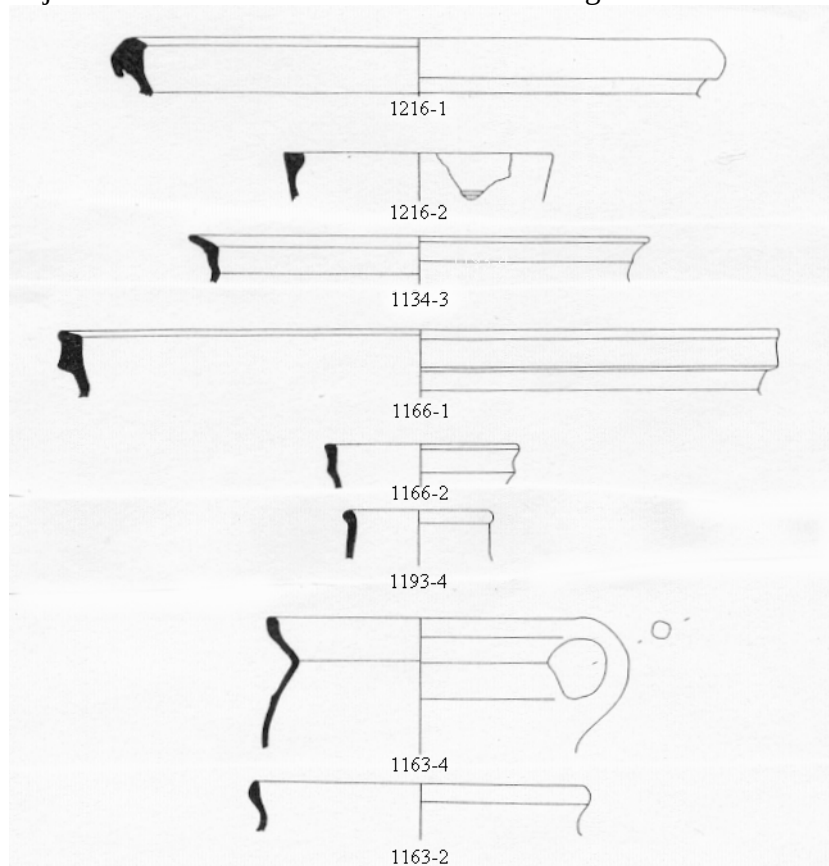
In de tweede plaats betreft het aardewerk dat tijdens een brand verloren is gegaan en terecht is gekomen in een brandlaag. De vondsten uit een dergelijke laag hangen over het algemeen nauw samen met de bewoning van het huis.

In de derde plaats gaat het om vondsten uit gesloten vondstcomplexen zoals beerputten. Tijdens de opgraving zijn twee van dergelijke putten aangetroffen waarvan in een geval ook de inhoud kon worden onderzocht. Reeds in 1987 werd nog een andere beerput aangetroffen waarvan de inhoud voor een deel reeds is gepubliceerd. De vondsten uit deze putten hangen nauw samen met de bewoning ter plekke. De putten bevinden zich namelijk in de kelder en direct tegen de (voormalige) achtergevel van het huis en waren derhalve niet in gebruik bij meerdere huishoudens.

Het beschreven aardewerk is opgedeeld in verschillende soorten die per soort en per bewoningsfase worden besproken.

4.1.1 Grijs aardewerk

Het grijsbakkend aardewerk overheerst gedurende fase 1 tot en met 3 (1250-1475). Al vanaf fase 2 en 3 komt het roodbakkend aardewerk op en verdwijnt het grijsbakkend aardewerk steeds meer, met name aan het einde van de vijftiende eeuw en gedurende de zestiende eeuw. Grijsbakkend aardewerk werd lokaal vervaardigd uit lokaal aanwezige klei.

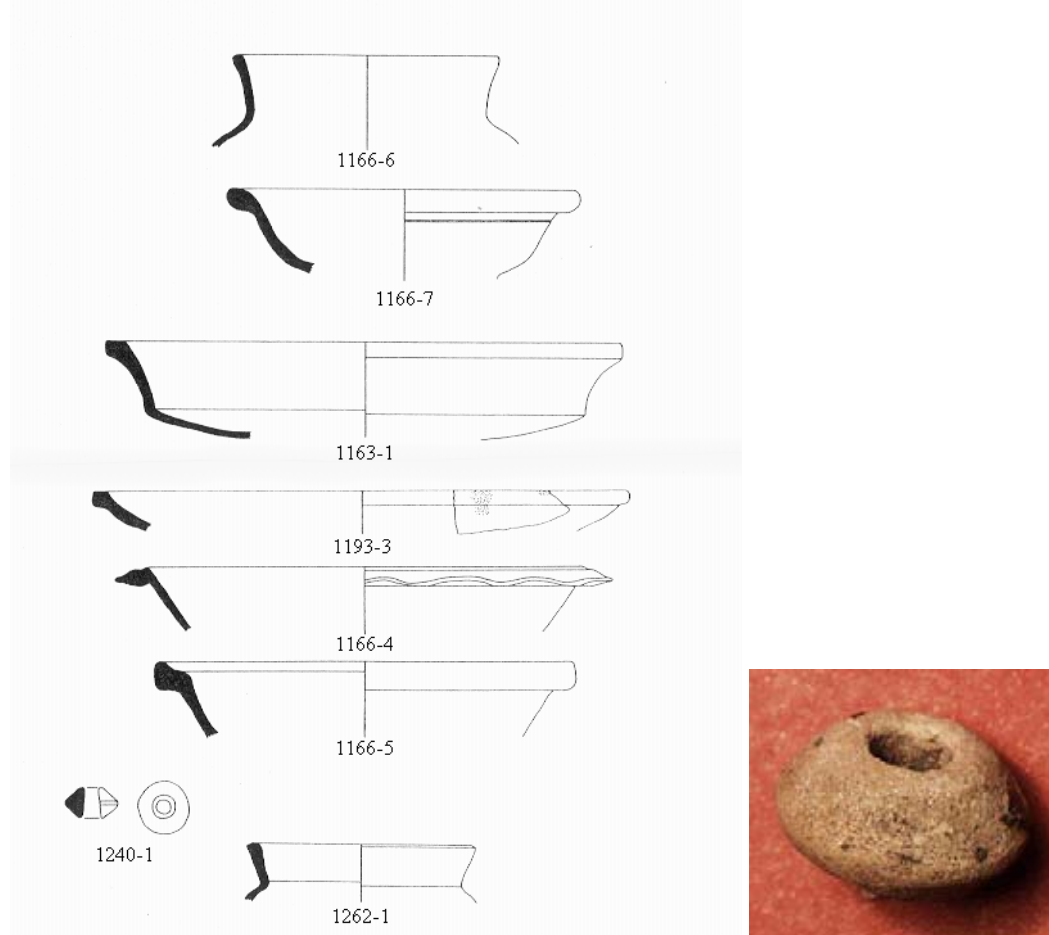
Figuur 139: Grijs aardewerk uit fase 1b (1275-1325) en fase 2a (1325-1350): fragmenten van kommen (1216-1, 1134-3, 1166-1), kannen (1216-2, 1166-2, 1193-4) en kookpotten (1163-2&4).

Grijs aardewerk krijgt een grijze kleur door het te smoren wat betekent dat de luchttoevoer van de oven in de laatste fase van het stookproces wordt afgesloten. Het vroegste grijsbakkende aardewerk kennen we uit fase 1a (1250-1300). Het gaat dan om een scherv van een kookpot. Uit fase 1b (1275-1325) kennen we fragmenten van een kom (1216-1) en een kan (1216-2).

De rand van een kan van grijs aardewerk (1166-2) is typisch voor het einde van de dertiende en het begin van de veertiende eeuw.³² Een fragment van een kan met een opmerkelijk randprofiel uit fase 2a is van zeer hard gebakken en fijn gemagerd grijs aardewerk (1193-04).

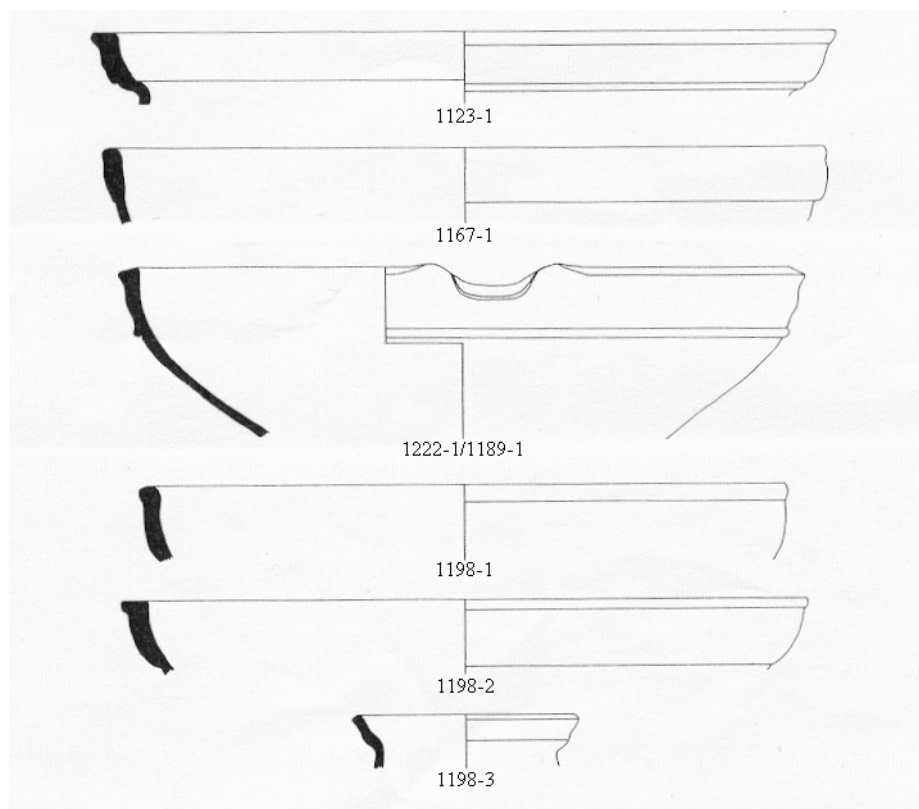
fase	Rood	%	Grijs	%
1b 1275-1325	6	33,3	12	66,6
2a 1325-1375	33	32	71	68
3a 1425-1475	162	45	193	55
4a 1475-1490	40	85	8	15

Figuur 140: Aantal en % scherven roodbakkend en grijsbakkend per fase.

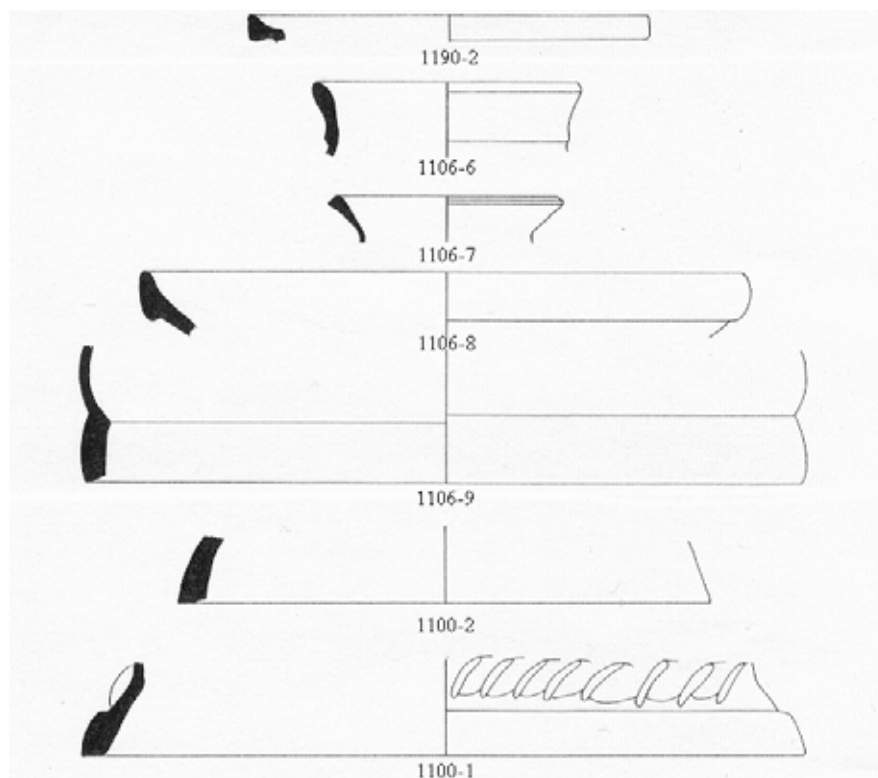

Figuur 141 & 142: Rood aardewerk uit fase 2a (1325-1350) en fase 2b (1350-1425): fragmenten van bakpannen, kookpotten (1166-6 & 1262-1), een spinsteen (1240-1 zie ook foto), een kom (1198-1&2) en een kan (1198-3).

³² Janssen, 'Het middeleeuwse aardewerk', 205

Figuur 143: Grijs aardewerk uit fase 3a (1425-1450): fragmenten van schalen en kommen en een fragment van een kan (1198-3).

Figuur 144: Grijs aardewerk uit fase 3a (1425-1450): fragmenten van een bloempot (1190-2), een kan (1106-6&7), een schaal (1106-8) en vuurklokken (1106-9, 1100-1&2).

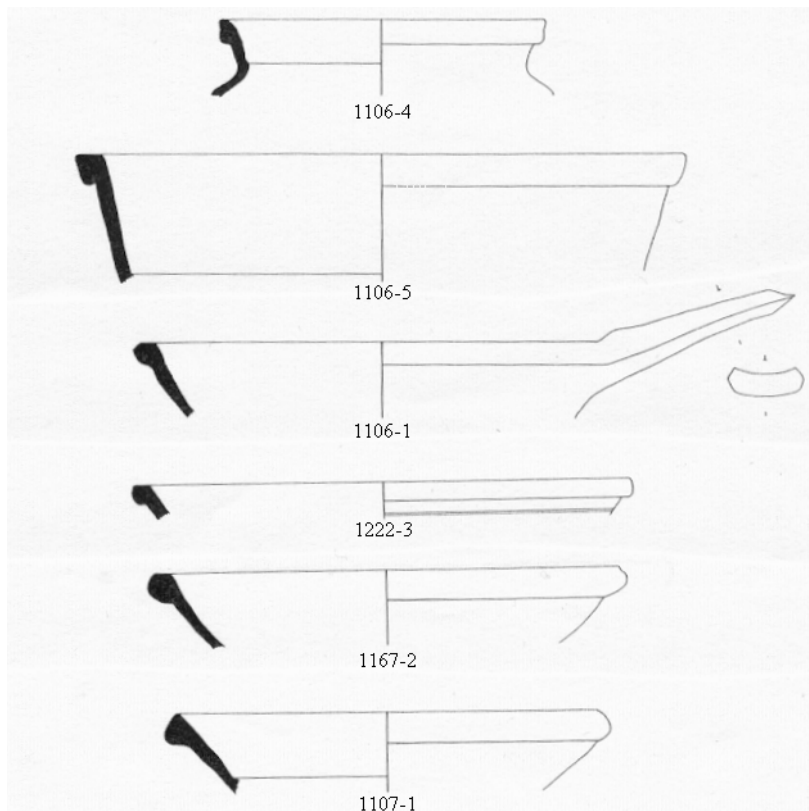
De halfbolvormige schalen en melkteilen van grijs aardewerk en uitgevoerd met een manchetvormige rand uit fase 3a, zijn al bekend vanaf het begin van de veertiende eeuw. Deze vorm ontwikkelt zich nauwelijks. Kleine kommen hebben vaak een vrijwel vlakke rand; bij de grotere kommen is een schenklip aangebracht, drie uitgeknepen standvinnen en hebben we te maken met manchetranden.³³

4.1.2 Roodbakkend aardewerk

Roodbakkend aardewerk wordt gemaakt van ijzerhoudende klei die echter niet bij hoge temperaturen kan worden gebakken. Het aardewerk is dan ook waterdoorlatend tenzij men het voorziet van glazuur. Het vroegste roodbakkende aardewerk kennen we uit de dertiende eeuw maar het wordt vanaf de veertiende en vijftiende eeuw meer algemeen. Het oudste roodbakkend aardewerk troffen we aan in fase 2a (1325-1350). Het gaat onder meer om fragmenten van vier bakpannen (1193-3, 1134-2, 1166-4 en 1163-1). Het eerste fragment is aan de binnenzijde en op de rand roodgeverfd.

Verder zijn twee bakjes (1166-5 en 1166-7), een kookpot (1166-6) en een pispot (1163-4) te noemen.

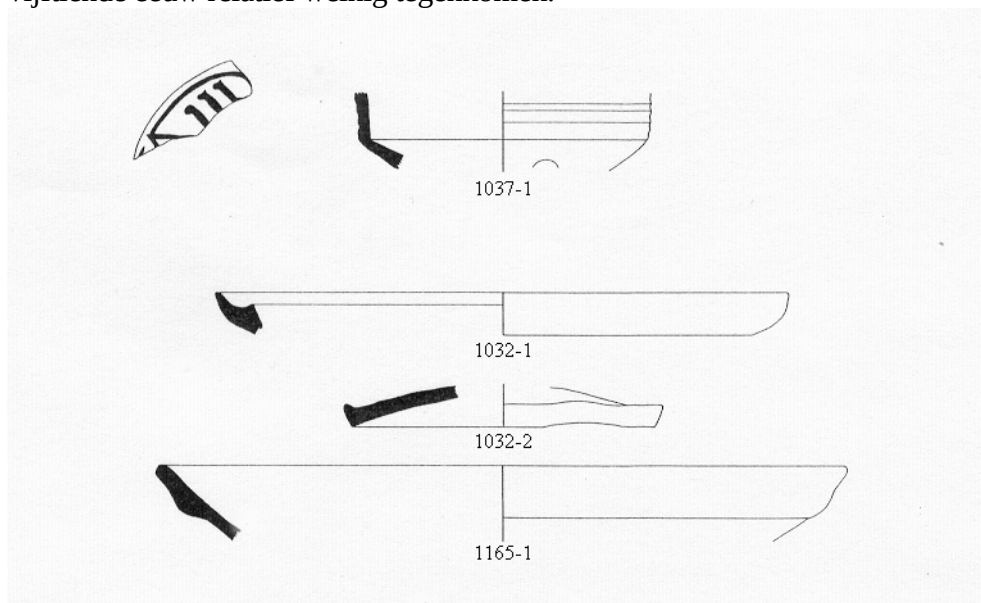
Na 1450 neemt het roodbakkende aardewerk toe waarschijnlijk ten koste van het grijs aardewerk. Het betreft voornamelijk bakpannen (1222-3, 1106-1, 1106-5, 1107-1, 1167-2), een kookpot (1106-4), vuurklok (1100-2) en een kan (1107-2).

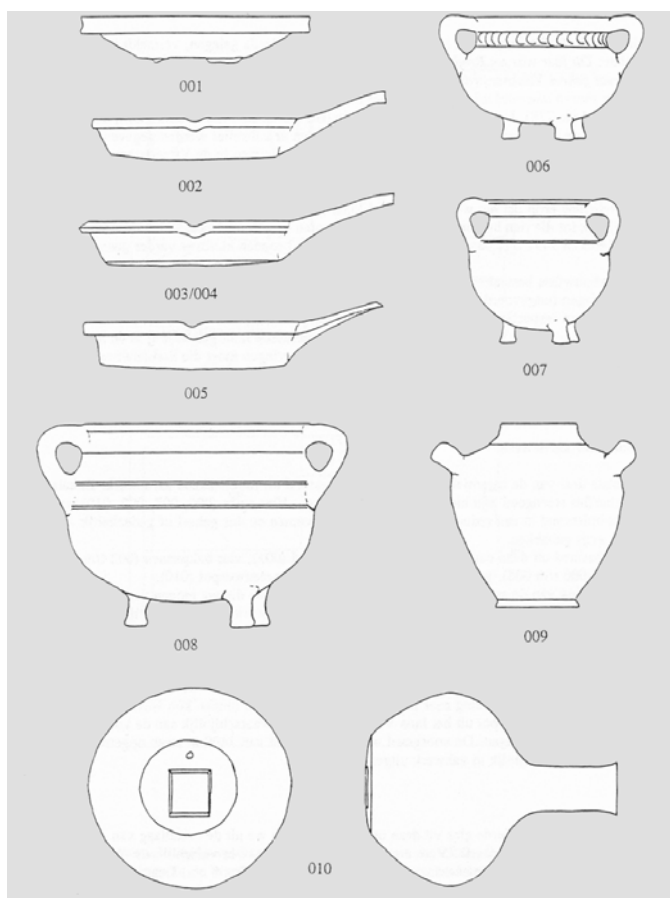
Figuur 145: Roodbakkend aardewerk uit fase 3a (1425-1450): fragmenten van een kookpot (1106-1) en bakpannen.

³³ De Vrie en Janssen, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint-Janskerkhof', 111.

Een opvallende scherf is afkomstig van een kom in sgraffito-techniek (1037-1) die dateert in fase 3b (1450-1475). Uit fase 4a (1475-1490) kennen we een kleine deksel (1032-2), die we uit de vijftiende eeuw relatief weinig tegenkomen.

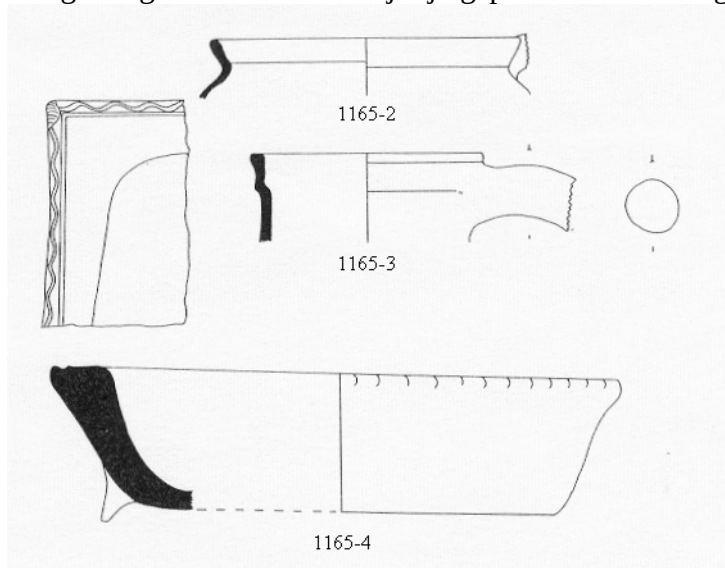
Figuur 146: Rood en grijs aardewerk uit fase 3b (1450-1475) en 4a (1475-1490): fragmenten van een roodbakkend papkommetje (1037-1), grijsbakkende kommen (1032-1 & 1165-1) en een roodbakkende deksel (1032-2).

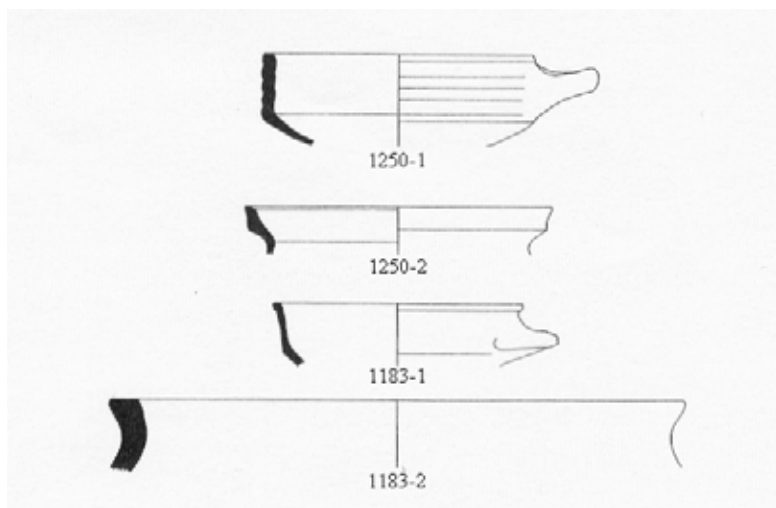
Figuur 147: Reconstructietekeningen van het roodbakkend aardewerk uit de brandlaag (1254) van 1490 (fase 4b): een bord (1254-1), bakpannen (1254-2 t/m 5), kookpotten (1254-6 t/m 8), een aspot (1254-9) en een spreeuwenpot (1254-10) (niet op schaal).

Tijdens de brand van 1490 ging een cluster aardewerk verloren dat waarschijnlijk bij een haardplaats stond en vervolgens terecht kwam in een brandlaag in de kelder.³⁴ Hierin zaten onder andere bakpannen (1255-1, 1254-2 t/m 5), kookpotten (1254-6 t/m 8), een bord (1254-1), een aspot (1254-9), een pispot (1248-1) en een spreuwenpot (1254-10). De spreuwenpot zal aan de voorgevel hebben gehangen.

Vanaf de zestiende eeuw neemt het aantal keramiekvondsten uit de woning sterk af omdat veel bewoningsniveau's in de negentiende eeuw werden weggegraven. Aan de straatzijde wordt in een ophogingslaag een fragment van een laat zestiende-eeuwse vetvanger gevonden, voorzien van groen glazuur en waarschijnlijk geproduceerd in Bergen-op-Zoom (1165-4).

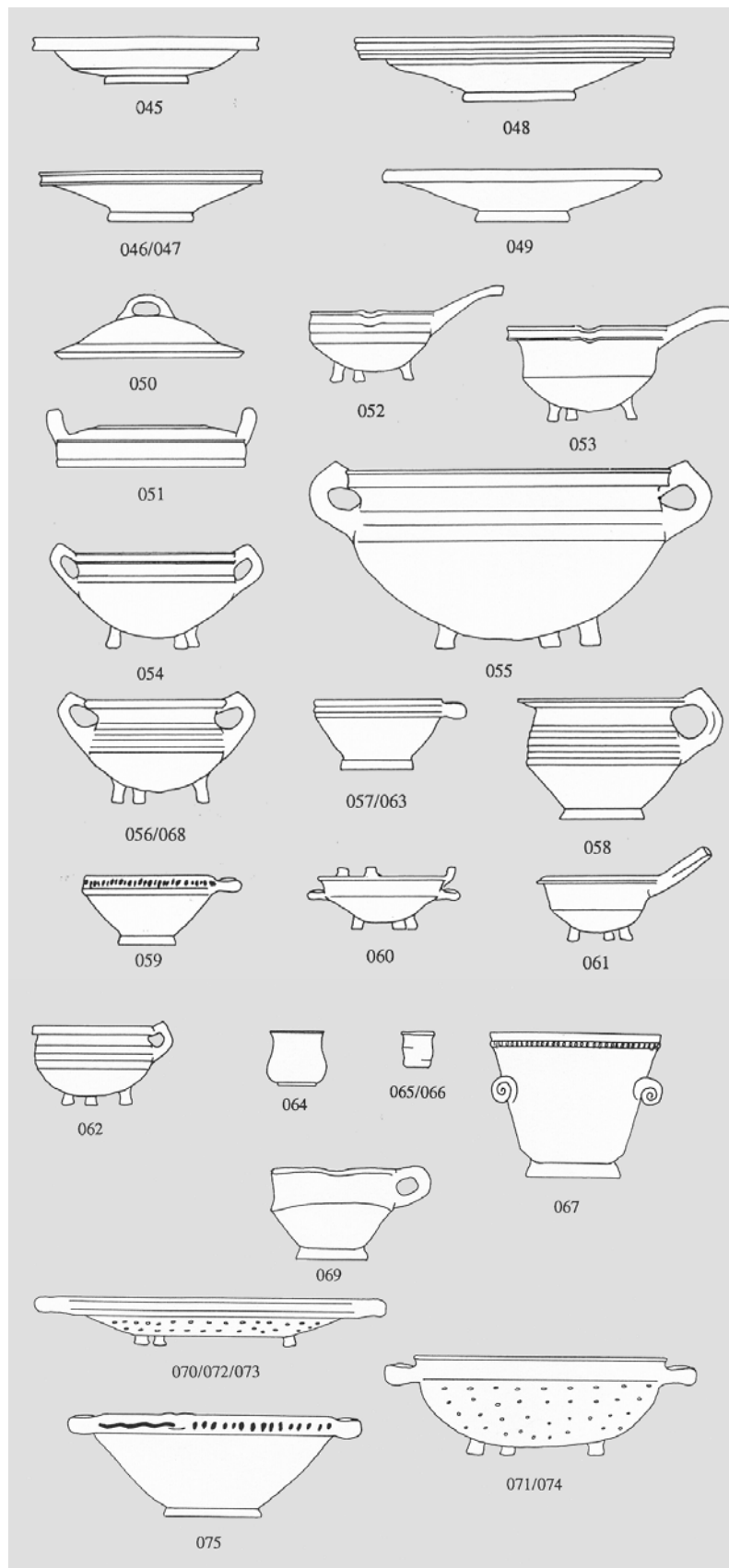

Figuur 148: Rood en grijs (1165-3) aardewerk uit fase 5 (1567-1626): fragmenten van een kookpot (1165-2), een kan (1165-3) en een vetvanger (1165-4).

Figuur 149: Rood aardewerk uit fase 6 (1626-1702): fragmenten van papkommen (1250-1 & 1183-1) en kookpotten (1250-2 & 1183-2) .

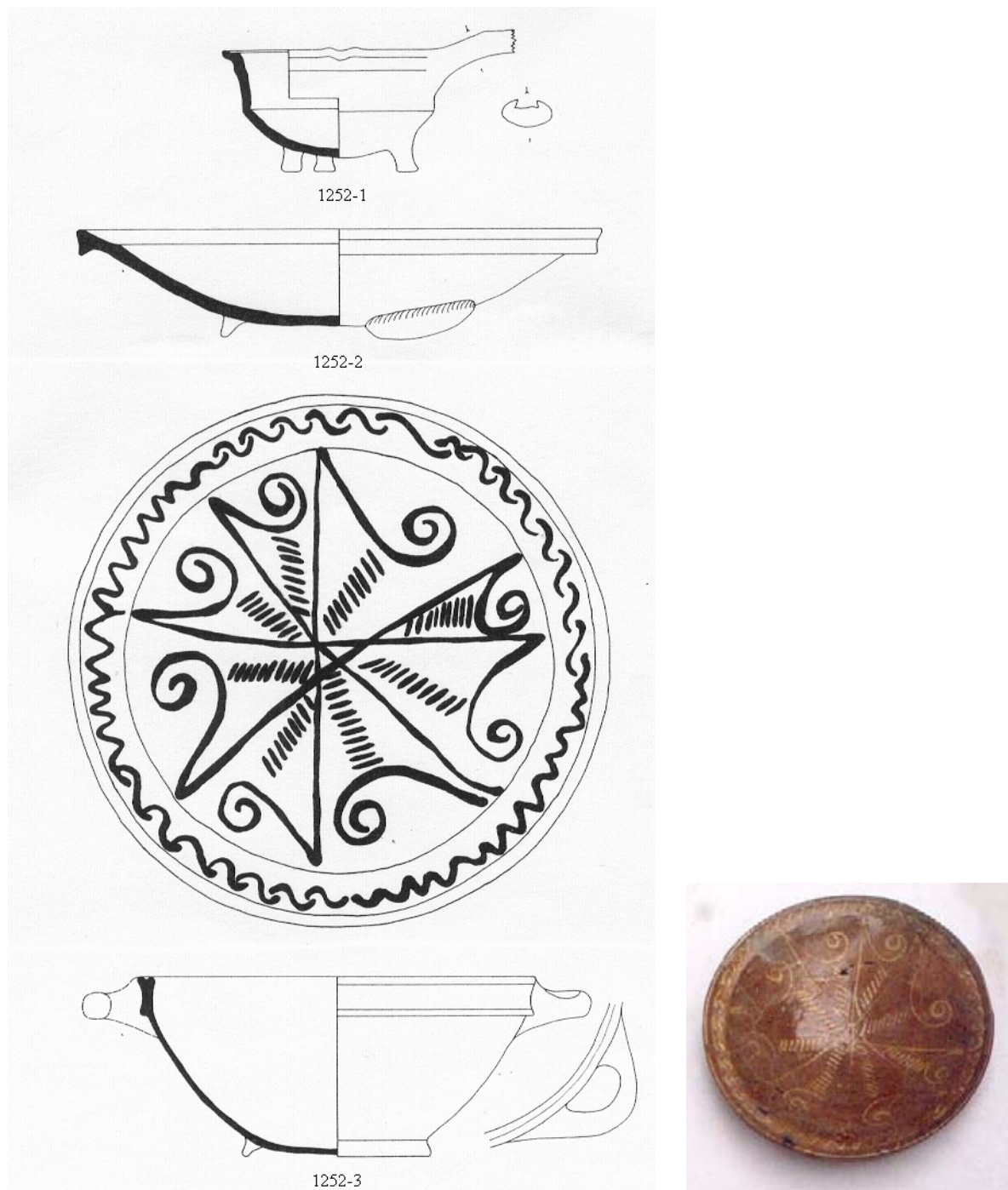
³⁴ Hupperetz, *Ceramiek uit een brandlaag*.

Figuur 150: Rood aardewerk uit de beerput (DM87) (1661-1663): borden (45-49), deksels (50-51), steelkommen (52-53/61), kookpotten (54-56/68), papkommen (57/63, 59), pispot (58), komfoortje (60), een kookpot (62), zalfpotjes (64-66), een bloempot (67), een vuurtest (69), vergieten (70-74) en een kom (75) (niet op schaal).

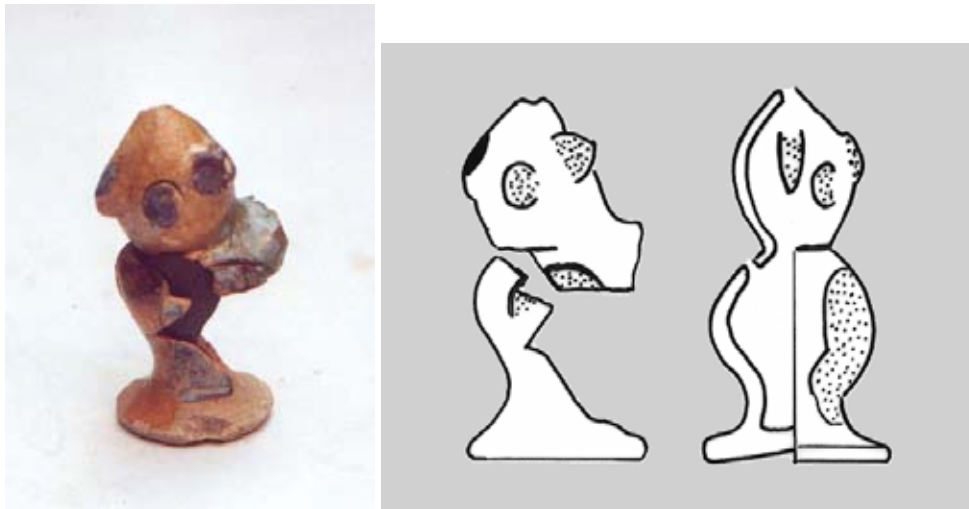
Figuur 150a: rood aardewerk uit de beerput DM87 (1661-1663) : twee kookpotten en twee steelgrapen (boven), een komfoor met bord en deksel (midden) en een lekschaal (onder) (foto's F. de Jonge).

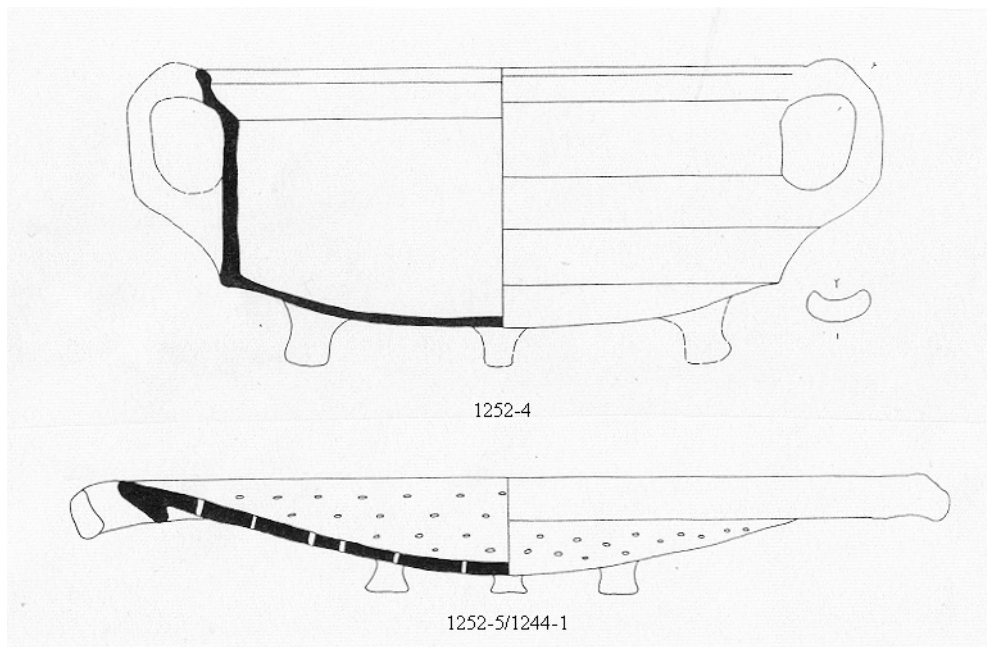
Figuur 151 & 152: Rood aardewerk uit de kelderput uit fase 6b (1662-1703): een steelkom (1252-1), een bord met gele slibversiering (1252-2) en een kom (1252-3).

Uit de put in de kelder (1252), uit een laag die dateert uit de periode 1662-1703, kwamen enkele fragmenten van een geglazuurd fluitje in de vorm van een vogeltje. Het is gemaakt van crèmebakkende klei en versierd met doorzichtig en groen loodglazuur. Een identiek fluitje is gevonden in Amsterdam en wordt toegeschreven aan een Nederrijns productiecentrum.³⁵

24. Klijn, *Lead-glazed earthenware in The Netherlands*, 278 inv.nr. N 3666.

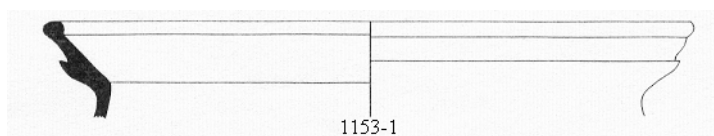

Figuur 153 & 154: Fragmenten van een vogelfluitje (1252-?) uit de kelderput (foto E. Koreman).

Figuur 155: Rood aardewerk uit de kelderput uit fase 6b (1662-1703): een kookpot (1252-4) en een lekschaal of vergiet (1252-5/1244-1).

Uit de achttiende eeuw zijn zeer weinig vondsten aangetroffen; een scherv van een grote kookpot (1153-1) laat zien dat de kookpotten breder en lager worden.

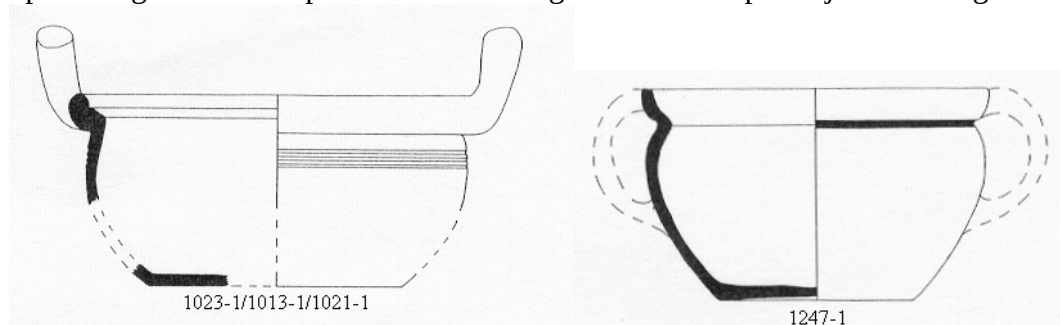

Figuur 156: Rood aardewerk uit fase 7 (1702-1786): een fragment van een grote kookpot.

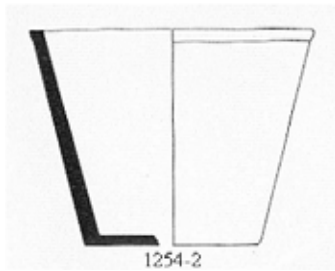

Figuur 157: Rood aardewerk uit de kelderput uit fase 7 (1703-1786): een kachelpan (1246-2), een kommetje van Tegels zwart (1246-1) en een aspot (1246-3); deze laatste is afgebeeld schaal 1:8.

Pas in de vroeg negentiende-eeuwse pakketten treffen we weer aardewerkfragmenten aan. Het betreft dan onder andere een kachelpan met een kenmerkende platte onderkant (1023-1/1013-1). Opvallend is de Frankforter waar, rose/witbakkend aardewerk voorzien van geel glazuur op de binnenzijde en op de rand en een zwarte lijn op de schouder (1247-1). Dit aardewerk is in Bergen op Zoom gedurende de periode 1780-1835 gebakken in de potterij Cronenberg.

Figuur 158: Rood en rosebakkend aardewerk uit fase 9 (1821-1890): fragmenten van een kachelpan (1023-1/1013-1/1021-1) en een kom (1247-1).

Figuur 159: Rood aardewerk uit fase 10 (1890-1939): een bloempot (1254-2).

Figuur 159a: Rood aardewerk uit Oosterhout uit beerput DM87 (1661-1663): twee borden en een kom (foto F. de Jonge).

4.1.3 Hoogversierd aardewerk

Van hoogversierd aardewerk is slechts één scherf gevonden. Het gaat om roodbakkend aardewerk voorzien van een witte deklaag en daaroverheen groen glazuur (1216). De scherf (niet afgebeeld) kan gedateerd worden in de periode 1275-1325.

Een andere dertiende-eeuwse scherf (1206) van roodbakkend aardewerk is waarschijnlijk ook van hoogversierd aardewerk want deze is voorzien van een zeer dik glazuur.

4.1.4 Proto-steengoed

Het proto-steengoed is nog niet geheel gesinterd, sterk gemagerd aardewerk. Het werd onder andere geproduceerd in het Duitse Rijnland (Siegburg/Langerwehe) en in Zuid-Limburgse pottenbakkerijen (Brunssum/Schinveld). Dit aardewerk, dat dateert van 1225 tot 1325, werd tijdens de opgraving niet gevonden.

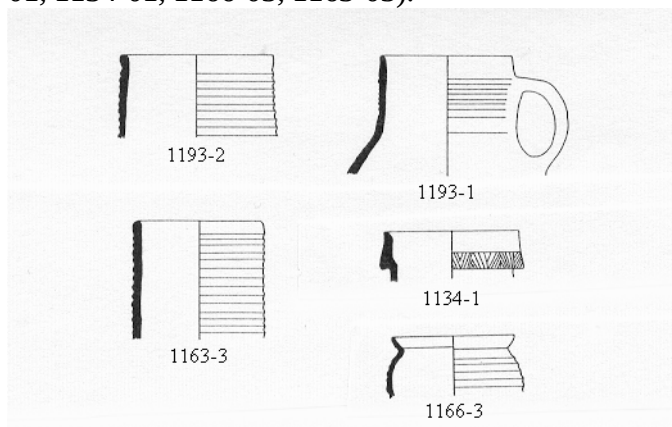
4.1.5 Bijna-steengoed

Bijna-steengoed heeft een vastere structuur dan proto-steengoed, is bijna geheel gesinterd en kenmerkt zich verder door een zandmagering waardoor de buitenzijde aanvoelt als schuurpapier. Een fragment van een kan geproduceerd in Langerwehe (1193-02) kennen we uit fase 2a (1325-1350).³⁶

4.1.6 Steengoed

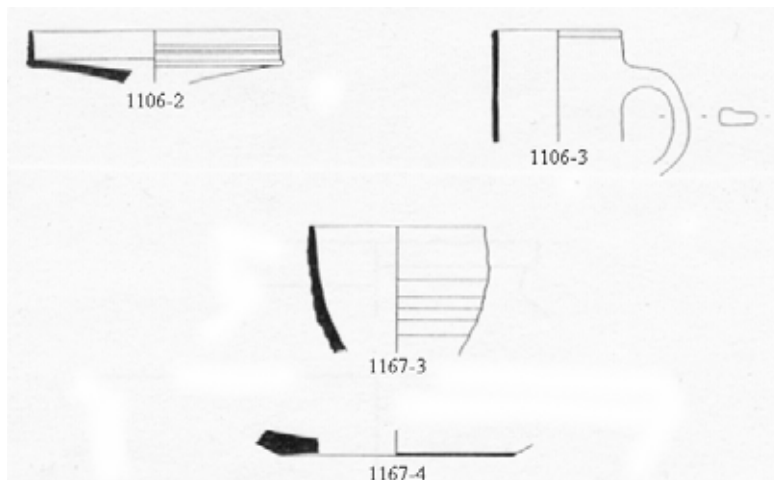
Steengoed is geheel gesinterde keramiek met een lage porositeit en geen magering. Productie vond plaats in het Duitse Rijnland, waar geschikte klei aanwezig was. In Brunssum/Schinveld was deze klei niet beschikbaar en kon men dus niet meegaan in de nieuwe pottenbakkerstechnologie die bestond uit ovens waarin men hogere baktemperaturen kon bereiken. Belangrijke productiecentra waren Langerwehe (veertiende-veertiende eeuw), Siegburg (veertiende-zestiende eeuw), Frechen (zestiende-zeventiende eeuw), Raeren (zestiende-zeventiende eeuw), Keulen (zestiende-zeventiende eeuw) en het Westerwald (zeventiende-achttiende eeuw).

Het vroegste steengoed uit Langerwehe en Siegburg kennen we uit fase 2a (1325-1350) (1193-01, 1134-01, 1166-03, 1163-03).

Figuur 160: Steengoed uit fase 2a (1325-1350): randfragmenten van kannen en een drinkbeker (1166-3).

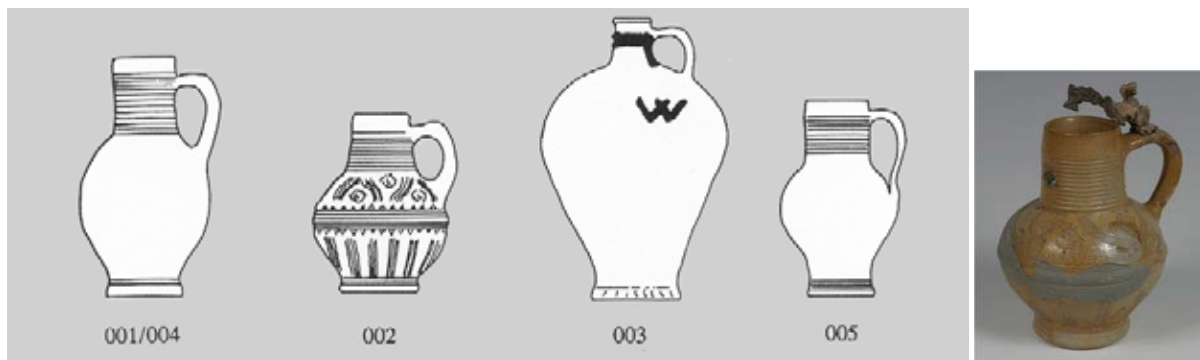
³⁶ Met Langerwehe wordt een groep aardewerk bedoeld die ook op andere plaatsen werd geproduceerd.

Figuur 161: Steengoed en majolica uit fase 3a (1425-1450): fragmenten van een drinkschaaltje (1106-2), een jacobakan (1106-3), een trechterbeker (1167-3) en een majolicabord uit Spanje (1167-4).

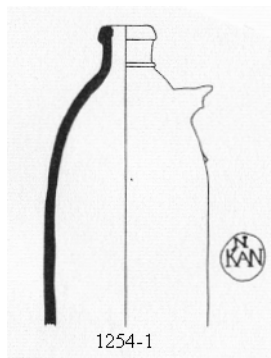
Uit fase 3a (1425-1475) kennen we de gebruikelijke vormen zoals drinkschaaltjes (1106-02), Jacoba-kannen (1106-03) en trechterbekers (1167-03). In deze periode overheerst het steengoed uit Siegburg.

In het brandpakket van 1490 troffen we vrijwel alleen roodbakkend aardewerk en geen steengoed aan. Na deze fase ontbreken de zestiende tot en met achttiende eeuwse lagen. In de beerput die in 1987 werd opgegraven is wel steengoed vertegenwoordigd uit de periode 1661-1663.

Figuur 162: Steengoed uit de beerput (DM87) daterend uit 1661-1663: bierkannen (1/4, 2, 5) en een mineraalwaterfles (3) (niet op schaal); de bierkan (2) is ook op foto afgebeeld (foto F. de Jonge).

Uit de opgraving treffen we weer steengoed aan in een negentiende-eeuwse ophogingslaag van fase 9 (1821-1890). Het betreft fragmenten van voorraadpotten uit het Westerwald (1023) en mineraalwaterflessen (1023-03 en 1254-1); in een aantal gevallen zijn deze voorzien van stempels (1023-04).

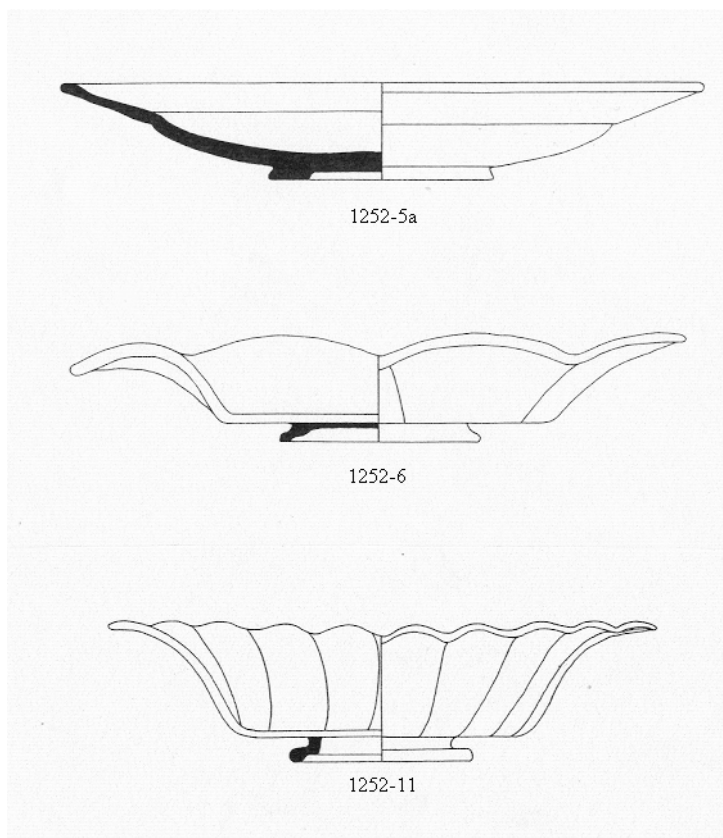

Figuur 163: Steengoed uit fase 9 (1821-1890): een mineraalwaterfles (1254-1).

4.1.7 Majolica

Majolica is aardewerk dat aan de voorzijde is voorzien van loodglazuur en aan de achterzijde bedekt is met doorzichtig zoutglazuur. Borden worden vaak gekenmerkt door zogenaamde proenmerken ontstaan als gevolg van de stapelwijze in de oven.

Majolica treffen we vooral aan in zestiende- en zeventiende-eeuwse vondstlagen. Toch kwam ook al eerder majolica voor. Een kleine scherf van een majolica bord (1167-4) dateert uit fase 3a (1425-1450). Het gaat om een Spaans of Portugees importproduct dat in verband kan worden gebracht met een hoge status van de bewoning.

Figuur 164: Majolica en faience uit fase 6b (1626-1703) uit de put in de kelder (1252): een wit majolica bord (1252-5a) en twee witte schelpshotels van faience (1252-6 & 11).

In een kleine werkput (4) op het achtererf werd een groot fragment van een majolicategel (1184) gevonden. De tegel zal ongeveer 13 cm in het vierkant hebben gemeten en behoort tot de zogenaamde vierpas-tegels die dateert moet worden vanaf het einde van de zestiende eeuw tot in

het eerste kwart van de zeventiende eeuw.³⁷ Door vier van deze tegels te combineren ontstaat er een 'vierpas' gevuld met oranje appels. Deze laatste kunnen een uitdrukking zijn van politiek chauvinisme (Oranjegezind) alhoewel dat niet voor de hand ligt gezien de katholieke achtergrond van de eigenaresse van het huis in deze periode. Mogelijk werd deze tegel tijdens de verbouwing van 1663 uit het huis gesloopt en raakte hij op het achtererf verzeild.

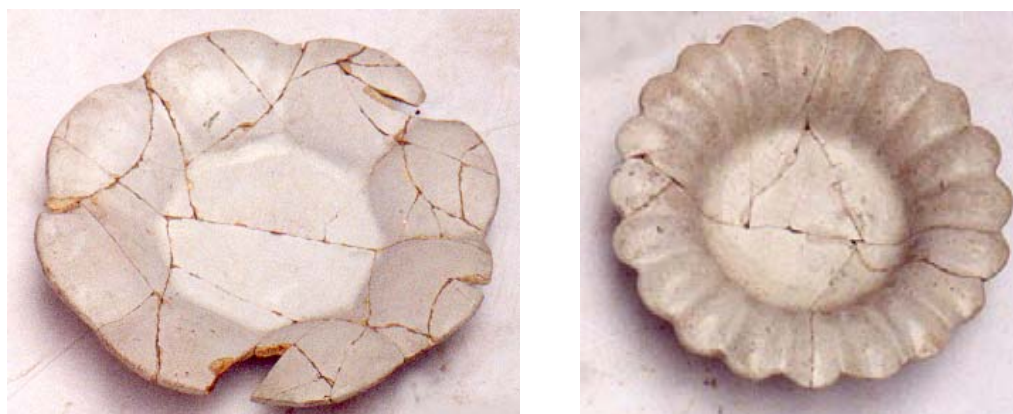

Figuur 164a: Majolica en faience uit beerput DM 87 (1661-1663): een faience bord en een majolica schotel (rechts) (foto F. de Jonge).

³⁷ Korf, *Majolica*, 70 (126t/m 128) en 73.

4.1.8 Faience

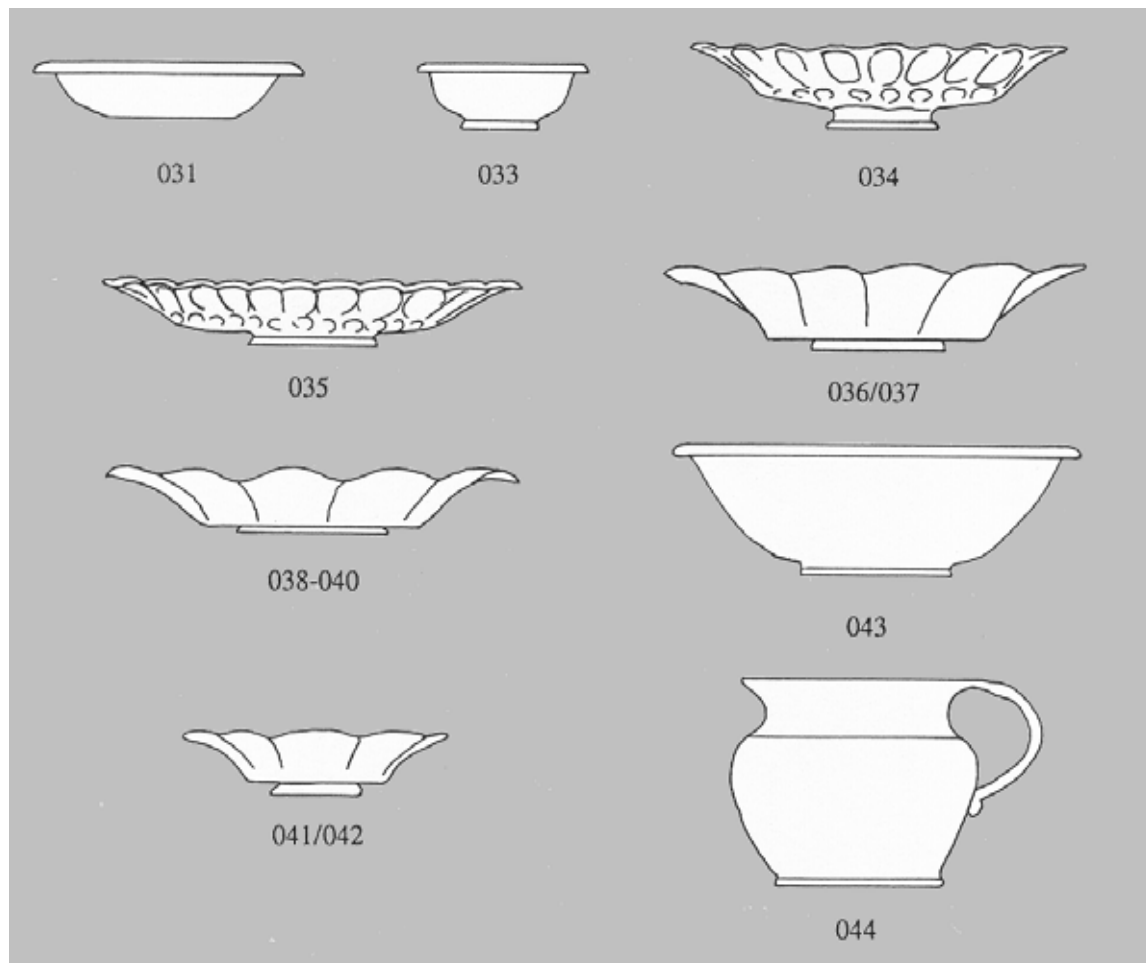
Faience is aardewerk dat aan de voor -en achterzijde is voorzien van tinglazuur. De voorzijde, en dan met name de spiegel, is vaak voorzien van een blauwe decoratie. In de waterput in de kelder werden twee witte schelpschotels (1252-6 & 11) gevonden die dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dergelijke schotels werden ook aangetroffen onder het aardewerk uit de beerput uit 1661-1663, waarvan hieronder een overzicht van wordt getoond van de majolica, het faience en het porselein.

Figuur 165 & 166: Faience uit de kelderput: twee schelpschotels (1252-6 en 1252-11) (foto E. Koreman).

Figuur 167: Porselein, majolica en faience uit de beerput (DM87) daterend uit 1661-1663: een porseleinen bakje (6), majolica borden (7-13) en faience borden (14-32) (niet op schaal); stapel bordjes uit de beerput (foto F. de Jonge).

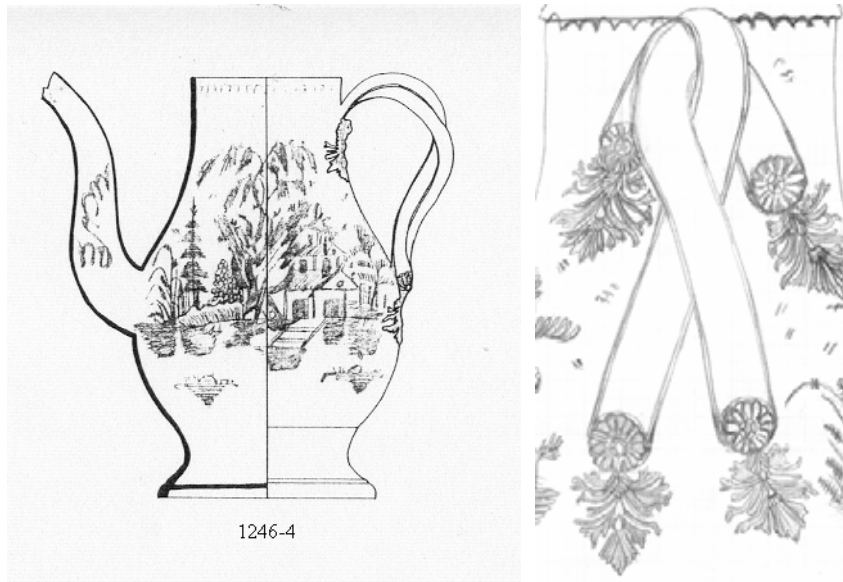
Figuur 168: Faience uit de beerput (DM 87) daterend uit 1661-1663: schaaltes (31/33), schelpshotels (34-42), een schaal (43) en een pispot (44) (niet op schaal.

Figuur 168a: Faience aardewerk uit beerput DM 87 (1661-1663): schelpshotels (boven) en bordjes (onder) (foto's F. de Jonge).

4.1.9 Creamware

Creamware is Engels loodglazuur-aardewerk dat bestaat uit pijpenaarde en gemalen gecalcineerd (verbrand) vuursteen. In de waterput is een koffiekkan (1264-4) van creamware teruggevonden die dateert uit omstreeks 1775. Vergelijkbare kannen, voorzien van het typerende gevlochten handvat, zijn gemaakt in Leeds.³⁸

Figuur 169: Industrieel wit (creamware) uit fase 7 (1703-1786): een koffiekkan met beschildering in blauw (1246-4) en detail (rechts) van het handvat.

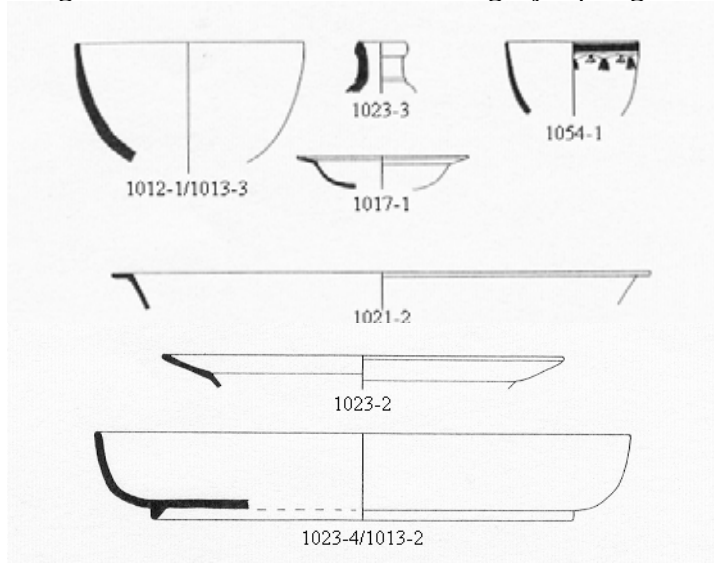
Figuur 170: Industrieel wit (creamware) uit fase 7 (1703-1786): een koffiekkan met beschildering in blauw (1246-4) (foto F. de Jonge).

³⁸ Towner, *Creamware*, 199-203.

4.1.10 Industrieel wit aardewerk

Onder industrieel wit aardewerk valt industrieel vervaardigd aardewerk uit de Verenigde Staten van Amerika en geheel Europa maar toch vooral uit Engeland. In Nederland werd dit aardewerk geproduceerd in Maastricht in de fabrieken van Petrus Regout.

Industrieel wit werd vrijwel uitsluitend aangetroffen in fase 9 (1821-1890). De vormen die tijdens de opgraving werden gevonden, beperken zich tot borden met een vlakke rand (1023-02), borden met een opstaande rand (1023-04/1013-02), koppen (1021-01/1013-03) en schalen (1021-02). Een theekopje is voorzien van een bruine beschildering hetgeen kenmerkend is voor enkele Engelse fabrikaten (1054-01). Een klein bordje (1017-01) behoort waarschijnlijk tot de categorie van miniatuuraardewerk, mogelijk speelgoed.

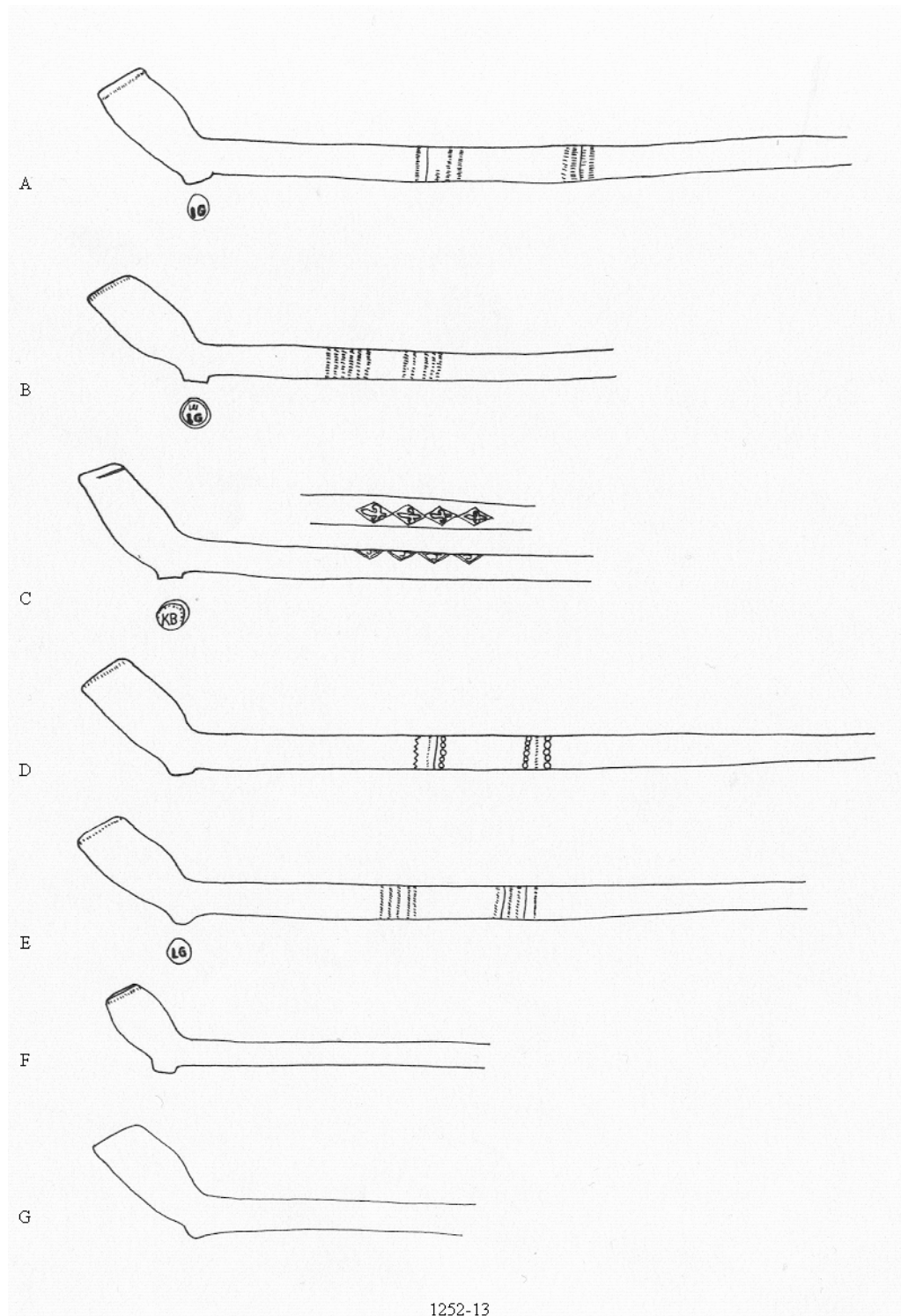

Figuur 171: Industrieel wit aardewerk en steengoed uit fase 9 (1821-1890) en fase 10 (1890-1913): fragmenten van kopjes (1012-1/1013-3 & 1054-1), borden (1017-1, 1021-2, 1023-2 & 1023-4/1013-2) en een fles (1023-3); 1021-2 is afgebeeld schaal 1:8.

Soms is het aardewerk voorzien op de onderzijde van stempels. Tijdens de opgraving werden de volgende stempelafdrukken gevonden: [WE]DGWOOD (1013), [WEDG]OOD (1023), GAY[?] / N[?] (1054), [RE]GO[OUT]/MAEST[RIC[HT]] (1114). Creamware, dat reeds vanaf 1760 in Engeland werd geproduceerd, is slechts met één bordfragment vertegenwoordigd (1181).

4.1.11 Tabakspijpen

Tabakspijpen werden sinds het midden van de zeventiende eeuw ook in Breda vervaardigd, maar de grote productiecentra waren te vinden in de Hollandse steden zoals Gouda, Amsterdam en Rotterdam.

Figuur 172: Fragmenten van tabakspijpen uit de kelderput (1252-13 A t/m G) (schaal 1 :2).

Fragmenten van tabakspijpen zijn vooral gevonden in de kelderput en dan met name in de laag (1252) die dateert uit de herbergfase en dan met name na 1665. Onder de pijpen bevonden zich vier merken waarvan drie varianten lijken van IG. Dit kunnen merken zijn van Jan Gerritse

(Amsterdam/Rotterdam/Gouda 1675-80) of Jan Gijsberts (Gouda tot 1661).³⁹ Het merk KB kan betrekking hebben op Claes Bal (Gouda 1686-88).⁴⁰ De datering van de merken en de modellen is in ieder geval niet strijdig met de datering van het aardewerk.

Uit een andere put, die in 1987 werd opgegraven, kwamen 85 pijpenkoppen en 258 steelfragmenten van tabakspijpen. Deze vondsten zijn reeds eerder gepubliceerd.⁴¹ Deze put was voor het laatst geleege in 1661 en was overbouwd tijdens de uitbreiding van de herberg in 1663 en kende dus een zeer scherpe datering, die werd bevestigd door de datering van de merken van enkele Bredase pijpmakers.

In de kelderput zijn pijpen (zie: 1252-13 A t/m G) gevonden die behoren tot basis model 1 dat gedateerd wordt in de zeventiende eeuw.⁴²

In de insteek van het grote betonfundament (1004) werd een pijpenkop gevonden in de vorm van een hoofd van een pleegzuster. Deze pijp werd gemaakt in de fabriek van Gambier te Givet (F) rond 1894.⁴³

Figuur 173: Pijpenkop in de vorm van een hoofd van een pleegzuster (1004-10) (schaal 1:1)

In een goot werd een mondstuk (1122) van een porseleinen pijpenkop gevonden; het gaat om relatief grote pijpenkoppen met een zeer kort (2-3 cm) mondstuk die in de mode waren gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw.⁴⁴

³⁹ Duco, 'De kleipijp', 308, 320.

⁴⁰ Duco, 'De kleipijp', 317.

⁴¹ Zie: Hupperetz, 'Pijpmakers in Breda' en Hupperetz, *Ceramiek uit een beerput*, 11.

⁴² Zie voor deze modellen Duco, *De Nederlandse kleipijp*.

⁴³ Augustin, *Het Europees pijpen-prentenboek*, 14 en 32 afb. 11c.

⁴⁴ Brongers, *Van gouwenaar tot bruyère pijp*, 132 e.v.

4.1.12 Pijpaarde

Pijpaarden voorwerpen werden weinig aangetroffen. Vanaf de vijftiende eeuw kennen we beeldjes meestal van heiligen. In een afvallaag op een vloer uit fase 3a (1425-1450) werd een kopje van een dergelijk pijpaarde beeldje aangetroffen. De voorstelling wijst mogelijk op een Mariafiguur.

Figuur 174: Een pijpaarde kopje van een Mariabeeldje (1198-1) (schaal 1:1).

4.1.13 Porselein

Tijdens de opgraving werd vrijwel geen porselein gevonden. In een negentiende-eeuwse laag werd een fragment van een porseleinen pop teruggevonden. In de beerput DM87 werden wel enkele voorwerpen van porselein aangetroffen.

Figuur 175: Porseleinen kopje van een pop (1244-10) (schaal 1:1).

4.2 Bouwkeramiek

Bouwkeramiek is uit klei vervaardigd bouw materiaal dat is toegepast bij de bouw of aankleding van het huis. Het is in twee hoedanigheden aangetroffen. In de eerste plaats betreft het bakstenen, vloertegels en dergelijke nog in de primaire context. Maar ook hierbij kan het gaan om hergebruikt bouw materiaal. In de tweede plaats gaat het om bouwkeramiek die (vaak in fragmenten) in ophogingslagen is terechtgekomen en dus secundair van aard is. Voor de datering is het verschil tussen primaire of secundaire context en primair gebruik en hergebruik belangrijk. Tijdens de opgraving zijn de volgende soorten bouwkeramiek aangetroffen. Het betreft bakstenen, dakbedekking, kacheltegels, vloertegels en wandtegels. Hoewel niet uit klei vervaardigd, wordt ook daklei hier besproken; het overige natuursteen is beschreven in paragraaf 4.5. De uitwerking van de gegevens met betrekking tot het voorkomen in bepaalde fasen is beperkt tot de fasen 1 t/m 6 aangezien de ophogingslagen na periode 6 vooral bouwkeramiek uit de voorafgaande lagen bevatten en geen nieuwe informatie gaven over de datering of bouwgeschiedenis van het huis.

4.2.1 Bakstenen

De vroegste bakstenen in Breda zijn mogelijk al bekend uit de dertiende eeuw.⁴⁵ In de vroegste bouw fase op de plek van het huidige kasteel (ca. 1325-1350) werd baksteen gebruikt met een maat van Bakstenen zijn zowel in primaire als in secundaire context aangetroffen. In de onderstaande tabel is dit onderscheid belangrijk.

maat/fase	1	2a	2b	3a	3b	4a	4b	4c	5	6
27x12x7		s								
23.5x10.5x4.5		p								
23.5x11.5x6			s	s						
23x12x5								s		
22.5x10x5				s	s					s
21.5/22x10x5/6		p	p	sp	s			s		
21x9.5x4.5		p	sp	sp	s	s				
20.5/20x9.5x4.5				s	s	s	s	s		
19.5x9.5x4.5					p		s	s		
19x9x8.5			s			s				
18.5/18/9.5x4.5						s	s			
17.5x8.5x4						s	sp			s
16/16.5x8x4										p

Figuur 176: Het voorkomen van bakstenen per fase; s = secundaire context, p = primaire context.

⁴⁵ Emmens en Kamphuis 1998, *Reigerstraat 22 te Breda*.

In fase 1 (1250-1325) werd waarschijnlijk nog geen baksteen gebruikt en stond er waarschijnlijk een houten huis. Vanaf fase 2a (1325-1425) kende het (houten) huis bakstenen funderingen. In deze funderingen zijn bakstenen van 21,5/21 cm lengte gebruikt. In secundaire contexten komen grotere bakstenen voor die oorspronkelijk in de dertiende en begin veertiende eeuw zullen zijn gebruikt.

Tot aan fase 4b (1490-1495) worden de bakstenen met een lengte tussen de 21,5 en 19 cm veel gebruikt. Tijdens de herbouw van het huis in 1490 worden bakstenen van 17,5 cm lengte gebruikt.

Figuur 177 & 178: Twee geprofileerde bakstenen (1107/323) uit fase 3 (1425-1450) (rechts) en een geprofileerde baksteen die waarschijnlijk als lekdorpel is gebruikt (1082), die waarschijnlijk afkomstig is van het verbrande huis van 1490 (links) (foto E. Koreman).

Figuur 179 & 180: Bakstenen met afgeschuinde kanten: hele en halve stenen met resten van stucwerk (1032) (links) en een baksteen met twee afgeschuinde kanten en stucwerk (152) (rechts) uit de vijftiende eeuw (foto E. Koreman).

4.2.1.1 Geprofileerde bakstenen

Tijdens de opgraving zijn verschillende bakstenen gevonden met geprofileerde vormen. Deze geprofileerde bakstenen zijn gebruikt in schouwen en bijvoorbeeld in de gevel als lekdorpel. In vondstlagen van fase 3a (1425-1450) zijn twee bakstenen bekend die moeten hebben behoord tot

een schouw die dus in ieder geval dateert uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Een geprofileerde baksteen (21,5x10x5 cm) uit laag 1082 behoort waarschijnlijk tot het huis dat in 1490 is afgebrand; een functie als lekdorpel is niet uitgesloten.

Een aantal bakstenen is voorzien van afgeschuinde kanten die samenhangen met het gebruik is zeskantige pilaren of als driekantige halve pilaren. Er zijn twee verschillende formaten te onderscheiden. In een puinlaag (1032) die dateert uit fase 4a (1475-1490) zijn diverse fragmenten teruggevonden. In de zogenaamde zwikvulling van het kelderdak (152) dat in fase 4b (1490-1495) is aangelegd, is eveneens een baksteen met twee afgeschuinde kanten bekend echter met een andere maatvoering.

4.2.2 Dakbedekking

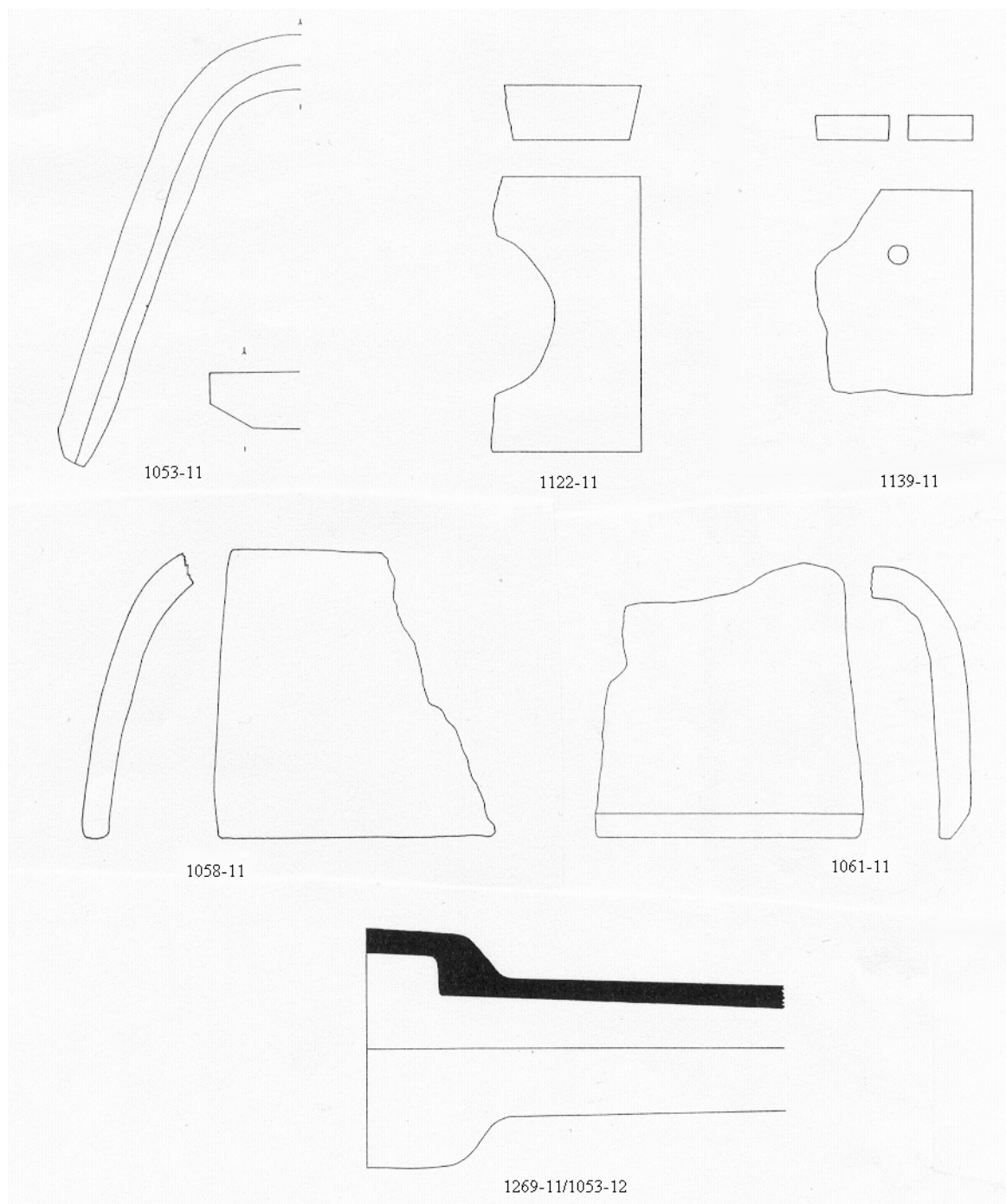
4.2.2.1 Daktegels

De daktegels, nokvorsten en dakleien werden bij de opgraving teruggevonden in ophogingslagen. Daktegels komen reeds voor in fase 2a (1325-1375) en kunnen dus reeds in fase 1 als dakbedekking hebben gefungeerd, maar het huis kan toen ook gedekt zijn met riet. Het betreft roodbakkende daktegels van het formaat 24 x 13,5/14,5 x 1 cm en voorzien van een nokje aan de bovenzijde. In 's-Hertogenbosch wordt dit formaat gedateerd in de vijftiende eeuw.

Eenmaal werden een grotere daktegels (1194), formaat (27) x 18 x 1,5 cm, met een strook glazuur aangetroffen. Deze hoort blijkens parallellen in 's-Hertogenbosch thuis in de periode 1200-1350. Eenmaal werd een fragment van een roodbakkende daktegels (1139-11) aangetroffen met een spijkergat.

Figuur 181 & 182: Fragmenten van daktegels: een daktegels (links) van het formaat 17x 13 x 1 cm (1114) met duidelijk zichtbaar de mortel waarmee de tegel werd vastgezet en (rechts) een fragment van een daktegels (1194), gedeeltelijk voorzien van glazuur (foto E. Koreman).

Figuur 183: Bouwkeramiek uit diverse fasen: fragmenten van nokvorsten, een vloertegel met uitsparing voor aspot (1122-11), een daktegel met spijkergat (1139-11) en een rioolbuis (1269-11/1053-12).

4.2.2.2 Nokvorsten

Nokvorsten kunnen zijn gebruikt bij een dak met rietdekking, daktegels of dakleien.⁴⁶ In de zeventiende-eeuwse rekeningen met betrekking tot het huis Visserstraat 31 worden op enkele plaatsen (nok)vorsten vermeld. Van omstreeks 12 augustus tot eind september 1657 werd aan het dak gewerkt. Naast *schalien* werden ook pannen en vorsten geleverd. In 1674 worden er

⁴⁶ Janse, *Leien op monumenten*, 65-66.

gedurende 2 dagen pannen op het keukenhuis en het turfhok *ingestoken*, en worden 8 vorsten en 6 witte tegels geleverd.

De gevonden nokvorsten kunnen verdeeld worden in drie verschillende typen:

- Type 1 (1053-11) is een zware en grote nokvorst met een dikte van 3 tot 4 cm en een minimale lengte van 28 cm. Kenmerkend voor type 1 en 2 is de afgeschuinde rand aan de onderzijde. Dit type komt vooral in grijs⁴⁷ voor maar is ook bekend in roodbakkende⁴⁸ versie. De gevonden fragmenten dateren uit fase 4b (1490-1495) en zullen voor een belangrijk deel op het dak hebben gelegen van het huis dat in 1490 afbrandde.

- Type 2 (1061-11) is een nokvorst gelijk aan type 1 maar die lichter is uitgevoerd en 1-2 cm dik is. Hoewel van dit type alleen een grijsgesmoord fragment⁴⁹ is gevonden zullen ze ook in een roodbakkende versie zijn voorgekomen. Mogelijk lag deze nokvorst op een van de kleinere bijgebouwen.

- Type 3 (1058-11) heeft betrekking op dunne rode nokvorsten dateren uit fase 9 (1821-1890) en 10 (1890-1939). In deze tijd was het dak gedekt met dakpannen. Het is onduidelijk tot wanneer het dak van het woonhuis met dakleien was gedekt. Mogelijk dat het leiendak aan het begin van de negentiende eeuw werd vervangen door een dakpannen dak.

4.2.2.3 Daklei

Leisteen werd toegepast als dakbedekking. De oudste vondsten uit de opgraving dateren uit fase 2b (1375-1425). Een leien dak gold in Breda in de veertiende eeuw zeker als een statussymbool en kan dan ook samenhangen met de rijkere bewoning in de Visserstraat aan het einde van de veertiende eeuw.

Verbrande daklei komen we zeer veel tegen in fase 4b (1490-1495); tijdens de brand was het dak ongetwijfeld voorzien van lei.

4.2.2.4 Dakpannen

Rode dakpanfragmenten werden aangetroffen in fase 5 (1567-1626) en fase 6 (1626-1703). Ze zijn toen blijkens rekening toegepast op het keukenhuis en de paardenstal op het erf.

type/fase	1	2a	2b	3a	3b	4a	4b	4c	5	6
Daktegel		s	s	s	s	s	s	s	s	
Nokvorst grijs				s	s	s	s	s	s	s
Nokvorst rood							s	s		
Daklei			s	s	s		s			
Dakpan									s	s

Figuur 184: Het voorkomen van dakbedekking per fase; s = secundaire context, p = primaire context.

Het lijkt erop dat het huis in de dertiende tot het begin van de veertiende eeuw (fase 1) met riet is gedekt. Vervolgens volgt er een bewoningsfase dat het huis met daktegels (24x13,5/14,5x1 cm) was gedekt. Aan het einde van de veertiende eeuw zal het huis (fase 2b/3a) zijn gedekt met dak-

⁴⁷ Vondstnummers: 1004; 1021; 1085; 1048; 1053; 1034; 1031; 1005; 1271; 1062; 154; 1054; 1058; 1254/1271

⁴⁸ Vondstnummers: 1053; 152; 1058

⁴⁹ Vondstnummer: 1061

leien; tijdens de brand van 1490 was het dak in ieder geval gedekt met lei en waarschijnlijk ook met grijze nokvorsten. Gedurende de zeventiende eeuw was het dak blijkens rekeningen gedekt met lei; de bijgebouwen toen gedekt met rode dakpannen die voor het eerst in fase 5 (1567-1626) voorkomen. In de loop van de achttiende eeuw, toen de topgevel werd verwijderd, zal het huis een dakpannen dak hebben gekregen.

4.2.3 Kacheltegels

Fragmenten van kacheltegels werden in zes contexten aangetroffen. In vijf gevallen ging het om witbakkende en groengeglazuurde fragmenten; in één geval betrof het een roodbakkend fragment (1058-1) voorzien van glazuur. De kacheltegels zijn rechthoekig en kunnen het beste vergeleken worden met een nis die aan de bovenzijde vaak wordt versierd door een gotische boog. De roodbakkende tegel kan globaal worden gereconstrueerd (1058-1) en dateert uit het einde van de vijftiende eeuw.⁵⁰ De witbakkende fragmenten dateren waarschijnlijk eveneens uit de vijftiende eeuw maar zijn in latere ophogingslagen terechtgekomen (1021, 1112, 1114, 1183 en 1185).

Figuur 185 & 186: Fragment van een kacheltegel (schaal 1:4) uit fase 4b (1490-1495) ingetekend in reconstructie (links). Een deel van de vleilaag (133) met vaag herkenbaar afdrukken van tegels (rechts).

4.2.4 Vloertegels

Op enkele plaatsen werden vloertegels in een primaire context aangetroffen. In een geval betrof het afdrukken van tegels in een mortellaag waarbij het formaat maar soms ook de kleur van de tegel nog herkenbaar was. Het betrof een mortellaag (133) met daarop de afdrukken van rode en zwarte tegels (formaat 14,5 x 14,5). Deze tegels zijn ook aangetroffen in fase 4a en later.

Grotere tegels (formaat 22,5x22,5x3 cm) werden aangetroffen in de kelder en in een negentiende-eeuwse vloer; aangezien deze tegels al in zeventiende-eeuwse lagen voorkomen, zullen deze tegels in de negentiende eeuw zijn hergebruikt.

⁵⁰ Vergelijk een dergelijke kacheltegel uit Nijmegen (14B); Thijssen, *Tot op de bodem uitgezocht*, 125.

formaat/fase	1	2a	2b	3a	3b	4a	4b	4c	5	6
7,5x7,5x2 g/r									s	s
9,8x9,8x2 r		s								
11,2x11,2x2,2 r/gr										
11,5x11,5x2,5 r**			s	s	s	s	s			
12,5x12,5x2,5 r*					s					
13x13x2 r/r***									s	
13,6x13,6x2,6 r							s			
14x14x1,9 r*										s
14x14x3,5 r						s				
14,5x14,5x2,2 r/gr*							sp	s		s
15x15x2,9 r							s			
15x15x3,5 gr/r				s		s	s			
15,6x15,6x1,7 r					s					
16x16x2,5 r/gr			s		s		s			
16,5x16,5x4/4,5 gr					s	s	s		s	
17x17x3 r/gr					s					
22,5x22,5x3 r										s
23x23x3 r								s		s
27,5x27,5x3 r				s						

Figuur 187: Het voorkomen van vloertegels per fase. g= geel, gr= grijs, r= rood, *= voorzien van zoutglazuur, **=voorzien van geel of groen glazuur, * = majolica.**

De oudste vloertegels dateren uit het begin van de veertiende eeuw. Veel voorkomend zijn kleine tegels (formaat 11,5x11,5x2,5 cm) voorzien van geel of groen glazuur en die dateren uit het begin van de veertiende eeuw. Eén grijze tegel (1122-11) (17x17x3,5 cm) werd aangetroffen bij de haardplaats en was voorzien van een rond gat waaronder een aspot zal hebben gezeten; overigens werd bij de haard een kuil aangetroffen met scherven van een aspot.

4.2.5 Wanddecoratie

4.2.5.1 Leem

Met name in de brandlaag van 1490 werd veel verbrand leem aangetroffen dat deel heeft uitgemaakt van een vakwerkwand. Het betrof kleine en ook grotere stukken waarin de afdruk van de verbrandde twijgen duidelijk zichtbaar was en ook de magering met stro herkenbaar was. De verbrandde leem van de vakwerkwand uit 1490 heeft blootgestaan aan vuur van omstreeks 800 graden Celsius. Een stookexperiment met enkele fragmenten verbrand leem toonde dit aan.⁵¹

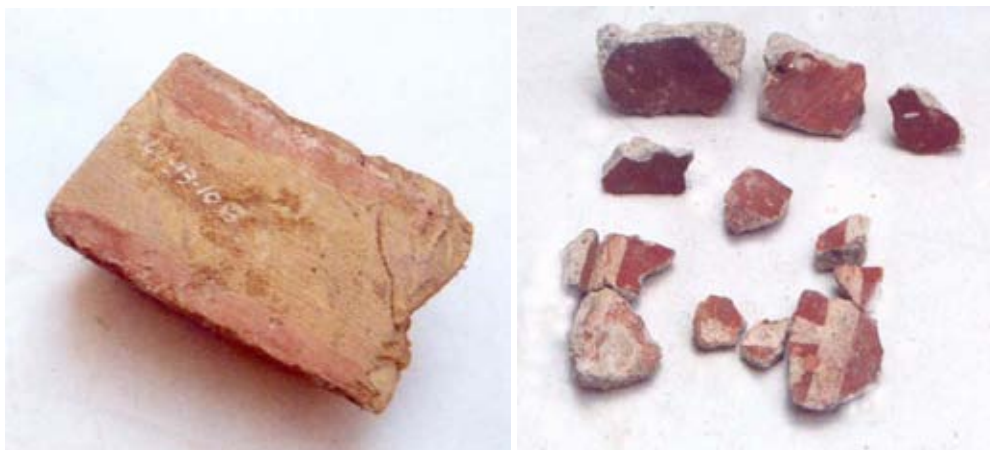

Figuur 188: Fragment van verbrande leem (1254) dat onderdeel uitmaakte van een vakwerk wand; aangetroffen in de brandlaag van 1490 (foto E. Koreman).

4.2.5.2 Wandbeschildering

Over de wanddecoratie van de middeleeuwse huizen weten we doorgaans vrij weinig. Wandschilderingen zijn schaars en ook bij opgravingen worden zelden fragmenten van wanddecoratie teruggevonden. In een laag (1086) die samenhangt met de herbouw van brand van 1490 werden diverse fragmenten stucwerk teruggevonden die voorzien waren van een rode grondkleur en witte lijnen. Een baksteen van geelbakkende klei is versierd met een rode beschildering en werd teruggevonden in een egalisatiepakket (1053) uit de periode 1890-1939 maar kan uit de zeventiende eeuw dateren. De toepassing is onduidelijk.

⁵¹ Met dank aan Maarten Koreman die deze stookproef heeft uitgevoerd.

Figuur 189 & 190: Wanddecoratie: een fragment van een geelbakkende baksteen die is beschilderd met rode verf (1053) en fragmenten van rode wandbeschildering met witte strepen (1086).

4.2.5.3 Wandtegels

Wandtegels komen in drie varianten voor: majolica wandtegels, witte tegels al dan niet voorzien van blauwe decoratie en tegels met een schildpaddecor.

De majolicategel (13 x 13 cm) is versierd met een blauwe druiventros en deze tegel werd gecombineerd met tegels versierd met granaatappels. De datering is einde zestiende eeuw.⁵²

Figuur 191: Majolicategel gevonden tijdens de restauratiewerkzaamheden in het huis Visserstraat 31.

Tegels voorzien van tinglazuur met een blauwe decoratie zijn tijdens de opgraving slechts in zeer kleine fragmenten aangetroffen. Bij de restauratie van het huis zijn enkele grotere fragmenten gevonden tussen de vloerbalken van de eerste verdieping. Het betreft tegels (formaat 13 x 13 cm) waarop Hollandse landschappen zijn afgebeeld met daarin een molen, kerk en huisjes. Opvallend zijn de hoekversierselen in de vorm van een bijtje. Deze tegels zullen waarschijnlijk gemaakt zijn in Rotterdam.

Vergelijkbare tegels worden ook genoemd in de rekeningen van het huis de Drie Moren. In een rekening van 20-22 mei 1681 van de metselaar Aart Janssen Fiers staat vermeld: negen gele en groene tegels en drie *lantsgappen* tegels. Waarschijnlijk werden deze gebruikt om de schouw te

⁵² Van Dam, 'Geleyersgoet', 36.

verfraaien. Behalve deze gekleurde tegels werden toen ook twaalf witte tegels en 50 plavuizen gebruikt.⁵³

Figuur 192: Tegelfragmenten met *lantsgappen* gevonden tussen de vloerbalken van de eerste verdieping (datering: 1650-1700).

4.2.6 Kalkmortel

In de kelder werd in het brandpakket (1255) een groot stuk kalkmortel gevonden dat geïnterpreteerd kan worden als mortel die in een houten kuip of rieten mand hard is geworden en vervolgens als afval is terechtgekomen in een laag (1255) direct onder het brandpakket en daarmee dus daterend uit een bouwfase van voor de herbouwfase van 1490-1495. Dergelijke kalkmortel werd met name in fase 3b (1450-1475) aangetroffen als lekmortel vlak langs de binnenzijde van het muurwerk. Dit geeft heel duidelijk bouwactiviteit aan.

Figuur 193: Groot fragment van mortel (1255-1) waarschijnlijk hard geworden in een speciekuip en vervolgens als afval in een laag terechtgekomen.

⁵³ SAB III-8-124; Bijlagen van de rekening van de Grote Kerk 10 oktober 1679 - 10 oktober 1680.

4.2.7 Rioolbuis

Behalve bakstenen, tegels en vorsten kan ook nog melding worden gemaakt van een fragment van een roodbakkende (riool)buis (1269/1053-11) die in fase 10 (1890-1939) gedateerd kan worden. Dergelijke buizen zijn onder andere gemaakt in Bergen op Zoom.⁵⁴

⁵⁴ Groeneweg, *Bergen op Zooms aardewerk*, 169-171.

4.3 Glas

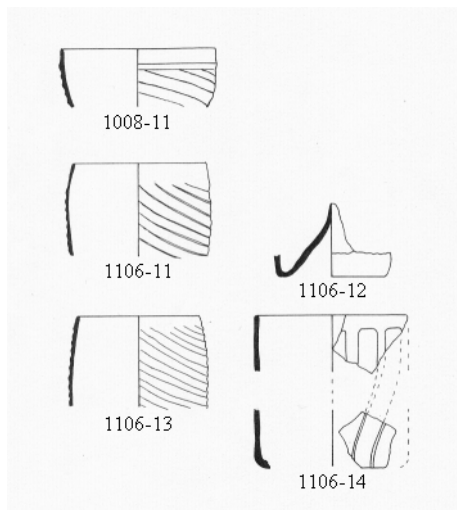
Glas is in diverse vormen aangetroffen. Het betreft vooral gebruiksglas dat met name in de putten werd gevonden en vensterglas dat veel voorkwam in het brandpakket. Maar ook in andere lagen zijn glasfragmenten teruggevonden. In dit overzicht worden de verschillende vormen en typen besproken.

Het vlak glas en het hol glas uit scherp gedateerde contexten van de opgraving werd bemonsterd bekeken voor een chemische analyse door Hilde Wouters en Daniëlle Caluwé; deze analyses zijn nog niet beschikbaar en dus niet verwerkt in deze rapportage.

4.3.1 Gebruiksglas

4.3.1.1 Woudglas

Fragmenten van drinkglazen zijn maar zeer sporadisch tijdens de opgraving teruggevonden. In de ophogingslaag 1106 (1425-1475) zaten nog de meeste fragmenten. Het ging om woudglas van zogenaamde 'maigelbecher' die dateren vanaf circa 1400 tot het begin van de zestiende eeuw (1106-11 t/m 13) en een beker met een verticaal versieringsmotief (1106-14). Uit het brandpakket is nog een fragment van een maigelein bekend (1008-11).

Figuur 194: Woudglas uit fase 3a (1425-1450) en 4b (1490-1495): fragmenten van drinkbekers.

4.3.1.2 Glas geblazen à la façon de Venise

4.3.1.2.1 Het glaswerk uit de beerput DM 87 (in de achterkamer)

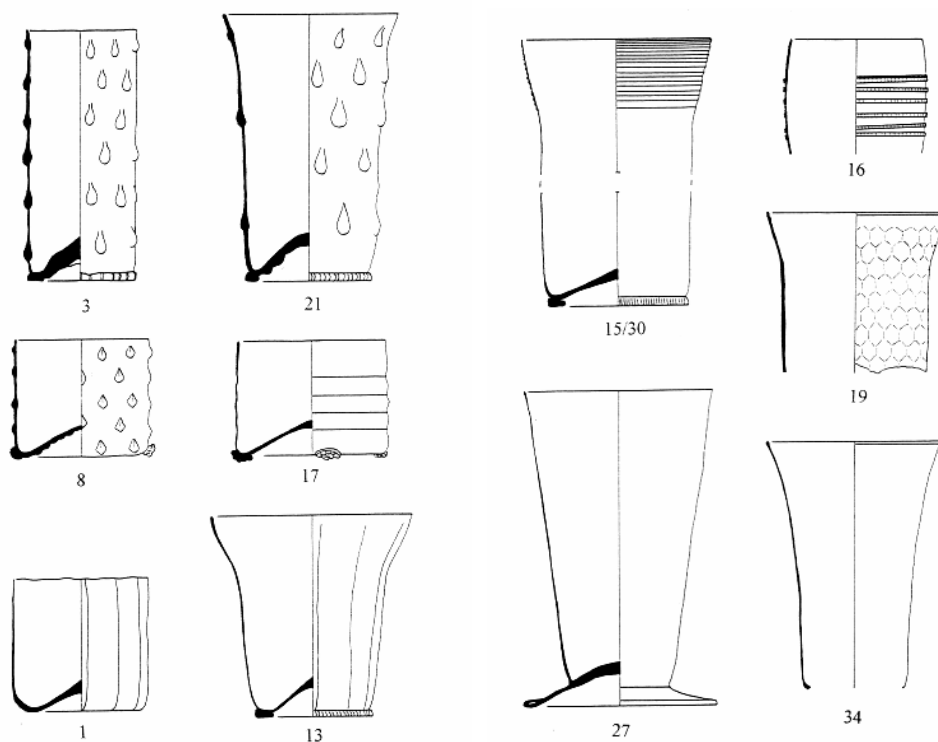
Het glaswerk uit de beerput (DM 87) bestaat uit honderden verschillende losse scherven glas die behoorden tot ten minste 109 verschillende glasvormen bestaande uit bekers, roemers, kelkglassen, kannetjes, flessen en vensterglas. Hieronder zullen de verschillende glasvormen per type worden besproken.

- Bekers

In de beerput werden fragmenten van ten minste 49 bekers gevonden. Ze werden gebruikt om bier uit te drinken en zijn hoofdzakelijk uitgevoerd in helder glas soms versierd met blauwe glasdraad of voorzien van braamnoppen. Globaal kunnen acht verschillende typen worden

onderscheiden waarbij moet worden opgemerkt dat van ‘de bekers op standring’ vaak alleen de bodem bewaard is gebleven en dat deze dus ook tot een ander type kan hebben behoord. Het betreft acht bekers met verticale ribben (DM87-1, 13) waarbij de grotere bekers vaak voorzien zijn van een standring. Veertien bekers behoren tot de zogenaamde knobbelbekers of traanbekers. De kleine bekers (DM87-8) staan vaak op drie blauwe braamnoppen. De grote bekers hebben een standring en kunnen cilindrisch (DM87-3) zijn of de rand kan iets naar buiten wijken (DM87-21). De lage bekers met omlopende groeven (DM87-17) zijn met acht exemplaren vertegenwoordigd niet altijd voorzien van blauwe braamnoppen.

Drie bekers zijn versierd met omlopende glasdraadversiering. Het betreft twee hoge bekers met omlopende blauwe glasdraad onder de rand (DM87-15/30) en een lage beker van lichtgroen glas met zeven windingen van een glasdraad (DM87-16). Van een hoge beker van (helder, groen en rood) gevlekt glas is alleen een bodem aangetroffen; dit type glas is vrij zeldzaam in Nederland.⁵⁵ Twee hoge voetbekers zijn ook vrij uitzonderlijk omdat ze doorgaans aan het begin van de zeventiende eeuw worden gedateerd (DM87-27). Dat geldt ook voor de hoge beker met honingraatvormig wandpatroon (DM87-19) waarbij de rand is voorzien van een lichtblauwe glasdraad. Twaalf fragmenten hebben behoord aan hoge bekers op een standring meestal zonder verdere versiering (DM87-34).

Figuur 195: Glas uit de beerput DM87: bekers (bierglazen).

- Roemers

Roemers werden gebruikt om (witte) wijn en brandwijn (met name de kleinere roemers) uit te drinken. De variatie in de roemers is niet zo groot als bij de bekers. In de beerput zijn fragmenten van veertien verschillende roemers aangetroffen. Het betreft negen roemers met braamnoppen in twee of drie rijen (DM87-6,75). Drie roemers hebben twee of drie rijen gladde noppen op de schacht en een meer schaalvormige cuppa (DM87-77). Twee fragmenten behoren toe aan

⁵⁵ Henkes, *Glas zonder glans*, 178.

roemers van het bijzondere draadschacht-type (DM87-79). De windingen van glasdraad die zich doorgaans beperken tot de voet lopen hier door tot in de schacht. Het betreft hier meer blauwgroen glas helder glas dat nauwelijks is geoxideerd.

Figuur 195a: Glaswerk uit de beerput (DM87): twee kelkglazen, een roemer, drie bekers en een fluitglas.

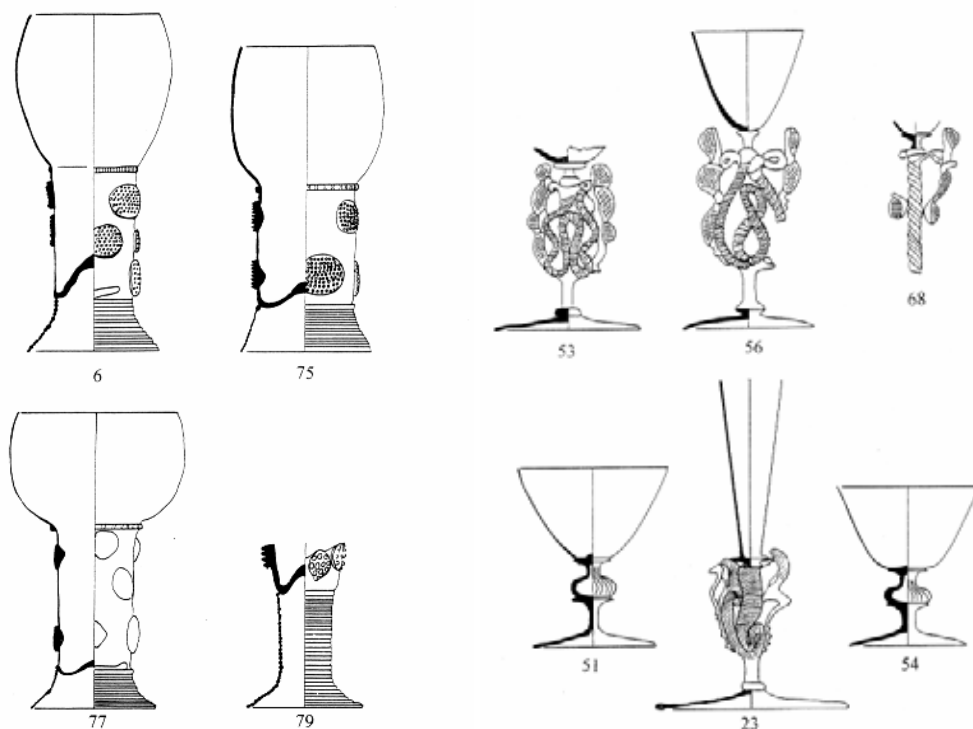
- Kelkglazen

Kelkglazen zijn glazen die voorzien zijn van een cuppa of kelk. Het betreft glas dat wordt aangeduid als glas' à la façon de Venise', in de zeventiende eeuw het meest luxueuze glas dat in allerlei prijsklassen werd geproduceerd. We kunnen de kelkglazen onderverdelen naar de vormgeving van de stam: vleugelglazen en balusterglazen. Binnen deze groep vormen het fluitglas (niet voorzien van een cuppa) en de 'drinkuit' (niet voorzien van een stam en voet) uitzonderingen. Er zijn ten minste tien verschillende vleugelglazen te onderscheiden. De stam is versierd met getordeerde draden met daarin rode en witte glasdraden en blauwe versierde handgrepen en braamnoppen (DM87-53, 56, 68). Uit een opgraving van kasteel Bleijenbeek te Bergen (L.) zijn enkele vrijwel identieke glazen bekend.⁵⁶ Elf glazen rekenen we tot de zogenaamde balusterglazen die zowel in groen (DM87-51) als in helder glas (afb. 4-54) kunnen zijn uitgevoerd. Verder komt ook een balusterglas met een trechtervormige cuppa voor. Het fluitglas (DM87-23) is een zeer luxe glas dat waarschijnlijk ongeveer 30 cm hoog is geweest. De asymmetrische stam vormt een kruising tussen een de stam van een vleugel en die van een slangenglas. De dikke getorste glasstaaf is in enkele lussen gevormd en is aan de linkerkant voorzien blauw glasdraad.⁵⁷

In de beerput zijn fragmenten van een 'drinkuit' (DM87-55) aangetroffen van blauw glas met verticale ribben op de buitenzijde. Het is een kelk die alleen in omgekeerde vorm op tafel kan worden gezet en dus eerst uitgedronken moet worden.

⁵⁶ Henkes, *Glas zonder glans*, 219 afb. 137 (collectie Limburgs Museum Venlo).

⁵⁷ Voor een vergelijkbare stam zie: Henkes, *Glas zonder glans*, 221 afb. 142.

Figuur 196: Glaswerk uit de beerput (DM87): roemers (6, 75, 77, 79) en kelkglazen (23, 51, 53, 54, 56, 68).

- Kannetjes

In totaal zijn fragmenten van drie kannetjes, waaronder zeker twee tuitkannetjes, gevonden. Twee kannetjes (DM87-45, 24) hebben rond de hals een omlopende blauwe glasdraad en nr. 24 is ook versierd met verticale witte glasdraden. Deze kannetjes werden, gezien hun maat, niet gebruikt voor het uitschenken van drank maar wellicht voor geur of smaakstoffen. Het betreft kannetjes die wat betreft uitvoering en gebruik wijzen op een bovenmodaal inkomen van de bezitters.

- Flessen

Van zeven tenminste glazen flessen zijn fragmenten teruggevonden. De flessen zijn vervaardigd van groen glas en worden meestal gezien als apothekersflessen of in ieder geval voor de opslag van medicinale stoffen (DM87-89,91); in de beerput werden ook drie aardewerken zalfpotjes gevonden.

De levensduur en de waarde van het glaswerk

Het glaswerk is weggegooid in de periode 1661-1663 en heeft daarvoor al langere tijd in het huis gefunctioneerd. De herbergier Pieter de Ringere huurde de herberg vanaf 1659 en heeft toen mogelijk ook de inboedel vernieuwd of aangevuld met zijn eigen spullen. Het meeste glaswerk zal niet meer dan vijf tot tien jaar eerder zijn aangeschaft. Een aantal glazen kunnen ouder zijn zoals de beker met honingraatvormig wandpatroon (DM87-19) of de beker met omlopende glasdraadversiering (DM87-16).

Het meeste glaswerk dateert echter uit de periode 1650-1663 en is waarschijnlijk karakteristiek voor het derde kwart van de zeventiende eeuw maar wordt elders ook vaak al vroeger gedateerd. Het is echter onduidelijk op basis waarvan die datering is bepaald.

Figuur 197: Glaswerk uit de beerput (DM87): fragmenten van een drinkuit (55), kannetjes (24, 45, 48), flesjes (89, 90) en een roemer (6).

Als we het minimum aantal exemplaren glazen dat in de beerput is teruggevonden gaan afzetten tegen de tijd dat de beerput in gebruik was (20 maanden) dan blijkt dat er gemiddeld per week tenminste één glazen voorwerp sneuvelde en in de beerput terecht kwam. Dat zelfde gemiddelde geldt ook voor aardewerk en tabakspijpen. Voor een herberg is lijkt dat niet veel. Over de prijs van het glaswerk is weinig bekend. In een boedelinventaris van De Drye Mooren uit 1678 is bekend dat de tweedehands waarde van ‘Vijftich soo biergelassen als wijnroomers goet of quaet’ 2 gulden en 10 stuivers was. Als we de nieuwwaarde van het glas gemakshalve verdubbelen en dan zouden de 63 bekens en roemers uit de hier besproken beerput ongeveer 7 gulden waard zijn geweest en per stuk ongeveer 2 stuivers. Het glas ‘à la façon de Venise’ is luxueuzer en zal dus (aanmerkelijk?) duurder zijn geweest. Maar al met al lijkt de nieuwwaarde van de ruim 100 stuks glaswerk uit de beerput niet meer dan 15 gulden te zijn geweest.

Het is onduidelijk wie een kapot glas diende te betalen maar waarschijnlijk was dit voor rekening van de herbergier. Hij zal het zeer luxe glaswerk dan ook gereserveerd hebben voor de betere klanten. Hierbij moeten we bijvoorbeeld denken aan de leden van de landsvergadering, bestaande uit ongeveer 30 vertegenwoordigers van 14 dorpen uit de Baronie. Door rekeningen weten we dat dit gezelschap 2 maal per jaar in de jaren 1661-1663 tweedaagse bijeenkomsten had. Daarnaast is bekend dat ook andere gezelschappen zoals de classis van de stad en lande van Breda en diverse Bredase gilden hun jaarlijkse bijeenkomsten in de Drye Mooren hadden. Verder waren had de herberg ook een caféfunctie en vonden er openbare verkopen en ‘gijzelingen’ van wanbetalende dorpsbestuurders plaats. Kortom het was een van de betere herbergen in Breda en dat weerspiegelt zich tot op zekere hoogte in het glaswerk, met name in het glas ‘à la façon de Venise’.

CMAG	OMSCHRIJVING	Henkes Cat.	Kottman 1989-99	Inv.nrs. DM87-G-	mae
1-2	beker met ribben	33.2		1,11,13,14,33,38,41,44	8
3-5	knobbel/traanbeker	31.1	bek-12/15	2,3,8,12,18.1,18.2,20,21,35,36,37,46	12
6	lage beker met ringvormige groeven	34.4	bek-31	4, 5, 9, 17, 47.1, 47.2, 47.3, 47.4	8
7-8	beker met omlopende glasdraadversiering	35		7, 15/30, 16	3
9	beker met honing raatvormig wand- patroon	16.2		19	1
10	beker in filigrain techniek	41		22	1
11	Voetbeker	24.15	bek-32	26, 27	2
12	beker op standring	29.8		28, 29, 31, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 92, 95, 96, 98	12
13-14	roemer, braamnoppen	54.2	roe-2-4	6, 74, 75, 76, 81, 82, 83, 84, 85	9
15	roemer, gladde noppen	54.6	roe-5	72, 77, 78	3
16	roemer, draadschacht	54.11		79, 80	2
17-19	vleugelglas	48		25, 53, 56, 66, 67, 68, 69, 70, 71	9
20	Wijnglas	47.7		73	1
21-22	wijnglas, baluster	47.3	kel-13	49, 50, 51, 52, 54, 57.1, 57.2, 57.3, 57.4, 98	10
23	wijnglas, baluster	47.4	kel-14	72	1
	Kelkglas	47		58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 97, 99	9
24	fluitglas met vleugelstam	48.5		23	1
25	Drinkuit	46.8		55	1
26	tuitkannetje	49.2	kan-3	45	1
27-28	Tuitkannetje			24, 48	2
29	Flesje		fle-35	89	1
30	Flessen		fle-9/10	86, 87, 88, 90, 91, 93	6
	Vensterglas			94	1
	Totaal				106

Figuur 198: Overzicht van de glasvormen, vergeleken met indelingen van Henkes, *Glas zonder glans* (1994) en Kottman (1989-1999) en een minimum aantal exemplaren telling.

functie	aantal	%
eten/drinken/opdienen	171	70,6
Bord	30	13,0
Schotel	19	8,2
Plooischotel	11	4,8
Drinkkan	13	5,7
Drinkglazen*	95	36,5
Kannetje*	3	1,3
Voedselbereiding	32	13,2
Bakpan	1	0,4
Deksel	3	1,3
Grape	11	4,8
Steelkom	3	1,3
kop of (pap)kom	10	4,4
lekschaal/vergiet	4	1,7
Overig	39	16,2
Bloempot	1	0,4
Komfoor	1	0,4
Pispot	4	1,7
Vuurtest	1	0,4
Zalfpot	3	1,3
Flesje*	7	2,6
Onbekend	22	9,7
Totaal	242	100

Figuur 199: Tabel: Serviesgoed uit de beerput DM87 ingedeeld naar functie.

Het glaswerk in relatie tot het overige servies

In de beerput werden keramiek, tabakspijpen, glaswerk, botmateriaal, metalen en houten voorwerpen aangetroffen. Bijna 70% van het aardewerk bestaat uit tafelservies tegenover 14% keukenservies en 16,5% dat betrekking heeft op onder andere sanitair, verwarming en medicinaal gebruik. Uit de vergelijking met de boedelinventaris van deze herberg uit 1678 blijkt dat een groot deel van het tafelservies bestond uit tin en dat in de keuken veel metalen kookgerei werd gebruikt. Hiervan was in de beerput niets terug te vinden. De drinkglazen en de kannetjes en flessen fungeerden in een huishouden als luxe servies. Het functioneerde naast drinkbekers, kannen en flessen van keramiek, tin of zilver. In beerputten vindt men doorgaans alleen keramiek en glaswerk terug. Tinnen of zilveren serviesgoed kon worden omgesmolten of worden gerepareerd als het niet meer voldeed. Uit historische bronnen is bekend dat in de onderzochte beerput het huishoudelijk afval van de herberg De Drye Mooren zat. Een aantal vondstgroepen wijzen duidelijk op een herberghuishouden. In de eerste plaats het grote aantal fragmenten van tabakspijpen. Het betreft 85 pijpenkoppen en 258 steelfrag-

menten. 49 pijpenkoppen zijn voorzien van een hielmerk.⁵⁸ 121 steelfragmenten zijn voorzien van een versiering; gemerkte pijpen zijn bijna altijd versierd. In de beerput zijn pijpen van drie basismodellen vertegenwoordigd. Basismodel 2 wordt door Duco aan het eind van de zeventiende eeuw gedateerd maar blijkt dus al vóór 1663 voor te komen.⁵⁹

In de vergelijking van het glaswerk naar functie is ook het aardewerk betrokken. De functie van het weggegooid aardewerk en glas wijst duidelijk in de richting van een herberg. Dit wordt bovendien bevestigd door het grote aantal pijpen.

De levensduur en de waarde van het glaswerk

Het glaswerk is weggegooid in de periode 1661-1663 en heeft daarvoor al langere tijd in het huis gefunctioneerd. De herbergier Pieter de Ringere huurde de herberg vanaf 1659 en heeft toen mogelijk ook de inboedel vernieuwd of aangevuld met zijn eigen spullen. Het meeste glaswerk zal niet meer dan 5 tot 10 jaar eerder zijn aangeschaft. Een aantal glazen kan ouder zijn zoals de beker met honingraatvormig wandpatroon (19) of de beker met omlopende glasdraadversiering (16). Het meeste glaswerk dateert echter uit de periode 1650-1663 en is waarschijnlijk karakteristiek voor het derde kwart van de zeventiende eeuw maar wordt elders ook vaak al vroeger gedateerd. Het is echter onduidelijk op basis waarvan die datering is bepaald.

Als we het minimum aantal exemplaren glazen dat in de beerput is teruggevonden gaan afzetten tegen de tijd dat de beerput in gebruik was (20 maanden) dan blijkt dat er gemiddeld per week tenminste één glazen voorwerp sneuvelde en in de beerput terecht kwam. Dat zelfde gemiddelde geldt ook voor aardewerk en tabakspijpen. Voor een herberg lijkt dat niet veel. Over de prijs van het glaswerk is weinig bekend.

In een boedelinventaris van de Drye Mooren uit 1678 is bekend dat de tweedehands waarde van 'Vijftich soo biergelassen als wijnroomers goet of quaet' 2 gulden en 10 stuivers was. Als we de nieuwwaarde van het glas gemakshalve verdubbelen dan zouden de 63 bekers en roemers uit de hier besproken beerput ongeveer 7 gulden waard zijn geweest en per stuk ongeveer 2 stuivers. Het glas 'à la façon de Venise', de 32 kelkglazen en 3 flesjes, is luxueuzer en zal (aanmerkelijk?) duurder zijn geweest. Dat brengt de totale nieuwwaarde van het glas dat in deze put is gevonden waarschijnlijk rond de 10-15 gulden.

De datering van het glaswerk

De datering van het glaswerk dat hierboven besproken is beslaat slechts een zeer korte periode, ongeveer 20 maanden. Op basis van diverse historische gegevens kan ook het huishouden dat zijn afval in de beerput nader worden aangeduid. Het is huishouden van een herberg waarbij het drinkservies sterk overheerst. Duidelijk is dat gemiddeld ten minste een glas per week sneuvelde en in de beerput terecht kwam. Met name het glas 'à la façon de Venise' heeft enige betekenis als we de status willen aanduiden. Maar hierbij spelen de periode waarin het afval is gedeponneerd, incidenten (bv. een uit de hand gelopen feestmaal) en ook de status van de gebruiker (en zijn gasten) van de beerput een belangrijke rol. De betekenis van de gebruiksvoorwerpen ligt dan ook vooral op het functionele niveau. Veel tabakspijpen, veel borden, geijkte bierkannen en veel drinkservies duiden op een herberg. Behalve het glaswerk zijn ook het voorkomen van jachtwild (damhert), een schoon luizenkammetje en een waaier indicatoren dat het afval van de beerput gekoppeld kan worden

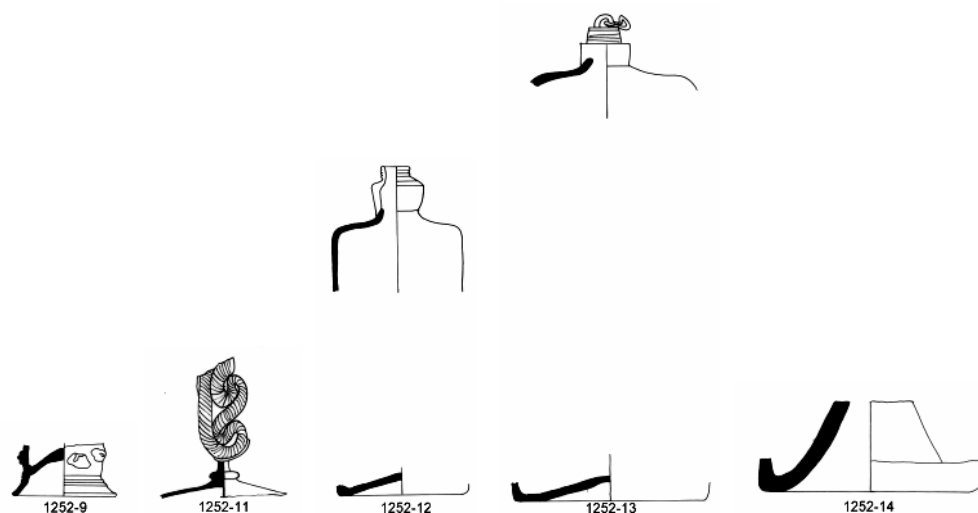
⁵⁸ Hupperetz, 'Pijpmakers in Breda', 157-177.

⁵⁹ Duco, *De Nederlandse kleipijp*.

aan een statusrijk huishouden, in dit geval een rijke herberg. Voor het overige was het tinnen en zilveren servies dat status bepaalde en dat ontbreekt in vrijwel alle beerputten.

Type	Cat.Henkes 1994	Vgl.Kottman 1989-99	nrs. 1252-	Mae
Knobbel/traanbeker	31.1	Bek-12/15		6
Lage beker met ringvormige groeven	34.4	Bek-31		1
Beker met omlopende glas-draadversiering	35			1
Beker met honingraatvormig wandpatroon	16.2			1
Beker met rozetten	35.3 ?			3
IJsglasbeker	40.2		7	1
Beker op standring	29.8			2
Roemer, braamnoppen	54.2	Roe-2-4		2
Roemer ?	45.14		9	2
Roemer, draadschacht	54.11		10	1
Wijnglas, baluster	47.3	Kel-13		1
Fluitglas met vleugelstam	23		11	1
Flessen		Fle-9/10		3
Kelderfles	51	Fle-7	12,13	2
Wijnfles	59	Fle -22	14	1
Totaal				28

Figuur 200: Tabel : Overzicht van de verschillende typen glas uit de kelderput (context 1252).

Figuur 201: Glaswerk uit de kelderput: een voet van een roemer (1252-9), een voet en stam van een vleugelglas (1252-11), een voet en een bovenstuk van een kelderfles (1252-12 & 13) en een bodem van een wijnfles (1252-14).

4.3.1.2.2 Het glaswerk uit de kelderput

Het overige glaswerk kwam uit de put in de kelder waar drie verschillende vondstlagen werden aangetroffen die dateren uit het midden van de zeventiende eeuw (1252), de achttiende eeuw (1246) en de negentiende eeuw (1245). Het meeste glaswerk werd aangetroffen in de zeventiende-eeuwse laag en is hieronder in een tabel beschreven. De verhouding (bier)bekers en (wijn)glazen is als twee staat tot een. Verder zijn er nog fragmenten gevonden van minimaal zes voorraadflessen. Enkele glazen behoren tot het meer luxueuze glas 'à la façon de Venise' zoals een fluitglas met vleugelstam. De datering van dit glaswerk moet worden vastgesteld op het derde kwart van de zeventiende eeuw waarbij met name de kelderflessen eerder wijzen in de richting van 1650 dan 1675. Opvallend is dat deze kelderflessen ontbreken in de beerput die in 1987 was opgegraven. De kelderput moet dan ook niet worden gezien als een beerput; het afval dat erin terecht is gekomen kan incidenteel hierin terecht zijn gekomen terwijl de put gewoon als waterput dienst bleef doen. Uit de put komen verder geen dierenbotten of leerresten, hetgeen in een beerput kan worden verwacht.

Wel duidelijk is dat de vondsten afkomstig zijn uit het herberghuishouden. Daar wijzen het vele drinkgerei en de tabakspijpen op.

Figuur 202: Glaswerk uit de kelderput: fragmenten van een bierbeker van zogenaamde ijsglas (1252-7) en een beker van boheems geslepen kristal (1246-5).

4.3.1.3 Boheems kristal

In de kelderput werd in de achttiende-eeuwse laag een beker van Boheems kristal gevonden die gedecoreerd is met geslepen versieringen. Dit soort bekertjes wordt doorgaans gedateerd in de eerste helft van de achttiende eeuw. Vrijwel identieke versierde beker zijn bekend uit Bourtange⁶⁰ (uit een grachtvulling) en Tiel⁶¹ en wordt daar respectievelijk gedateerd in achttiende eeuw en in de periode 1701-1778. De beker 1246-5 is voorzien van een geslepen versiering en het pontilmerk op de bodem is weggeslepen hetgeen duidt op een datering na 1750.⁶²

4.3.1.4 Industrieel vervaardigd glas

In een negentiende-eeuwse laag werd een bodem van een flesje gevonden met op de onderzijde de tweeregelige stempelafdruk: E R / - - (1054)

⁶⁰ Lenting, *Schans op de grens*, 375 afb. 62; verschillen met deze beker zijn de bodem en de verdikte rand.

⁶¹ Kottman, 'Glas', 943, nr. 18.

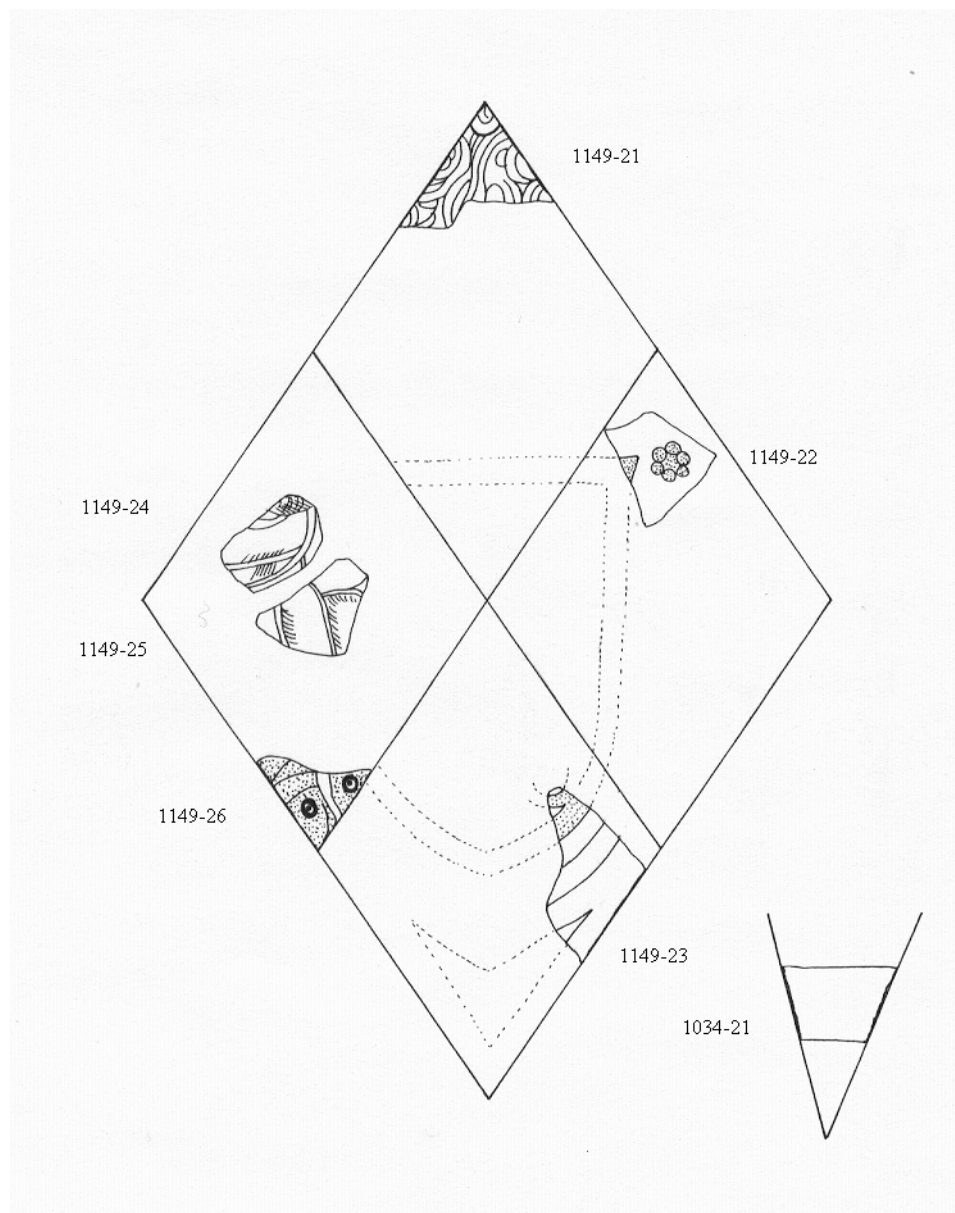
⁶² Henkes, *Glas zonder glans*, 246-247.

4.3.2 Vensterglas

Tijdens het archeologisch onderzoek werden diverse vondsten gedaan die iets meer vertellen over architectonische uitstraling van het huis. In diverse vondstlagen werden fragmenten van vensterglas, vaak voorzien van brandschildering, aangetroffen. Het gaat uiteraard om vondsten waarvan niet geheel duidelijk is of ze ooit in het huis zijn verwerkt. Het merendeel van het vensterglas zal echter wel degelijk ooit in het huis zijn verwerkt. Met name tijdens een brand kan glas echter over grote afstanden verspreid raken en is de herkomst soms onzeker.

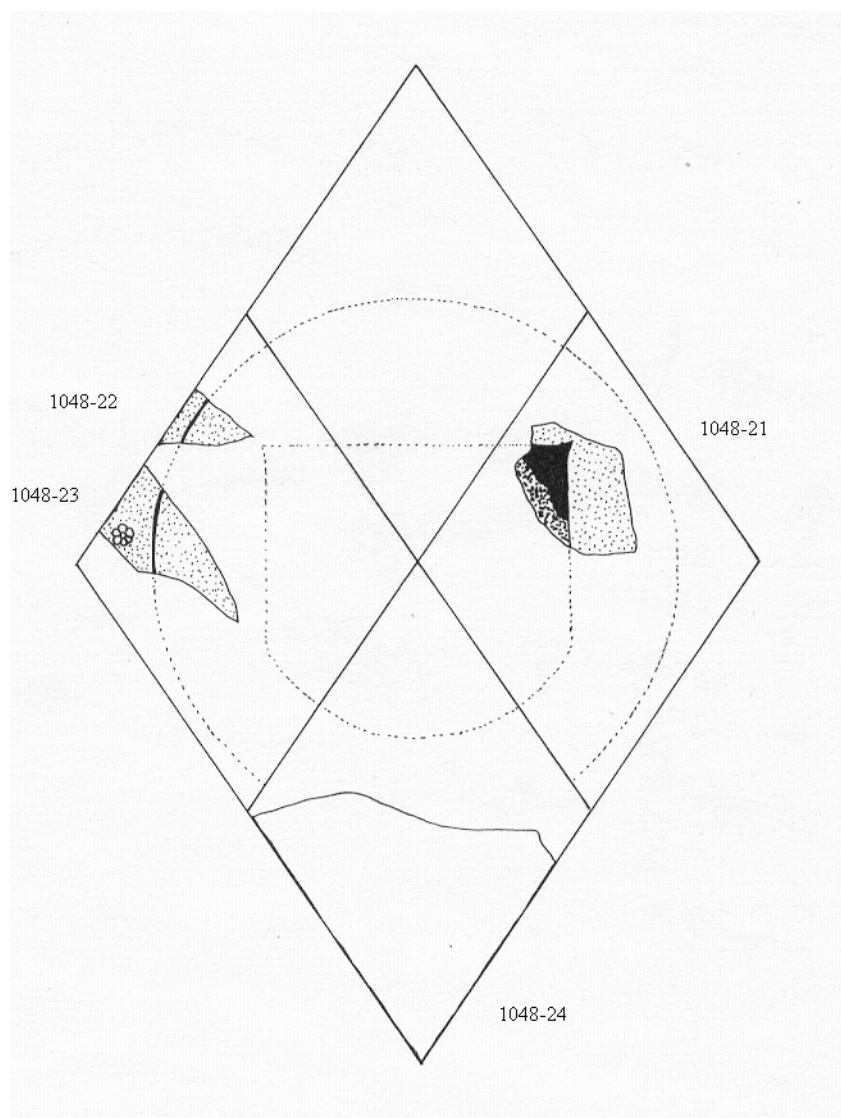
Het vensterglas treffen we vooral aan in lagen die tijdens of kort na de brand van 1490 zijn gevormd (of later bijvoorbeeld in 1890 zijn verstoord).

Het oudste vensterglas dateert uit de periode 1350-1425 en werd aangetroffen in een ophogingslaag (1149) in de steeg. Het betreft gebrandschilderd glas (dikte 0.1 - 0.15 cm) met tenminste vier verschillende versieringsmotieven. Mogelijk gaat het in een geval om een heraldische voorstelling. De glasmaat van de ruitjes is waarschijnlijk ca. 8 x 8 cm. Drie fragmenten vertonen duidelijk brandsporen en duiden op een brand.

Figuur 203: Fragmenten van vensterglas uit fase 2b (1350-1425) (schaal 1:2).

Uit de periode 1475-1490 is eveneens gebrandschilderd glas bekend (laag 1048) met een dikte van ca. 0.15 cm. De voorstelling heeft wellicht betrekking op een heraldisch wapen binnen een gele cirkel en

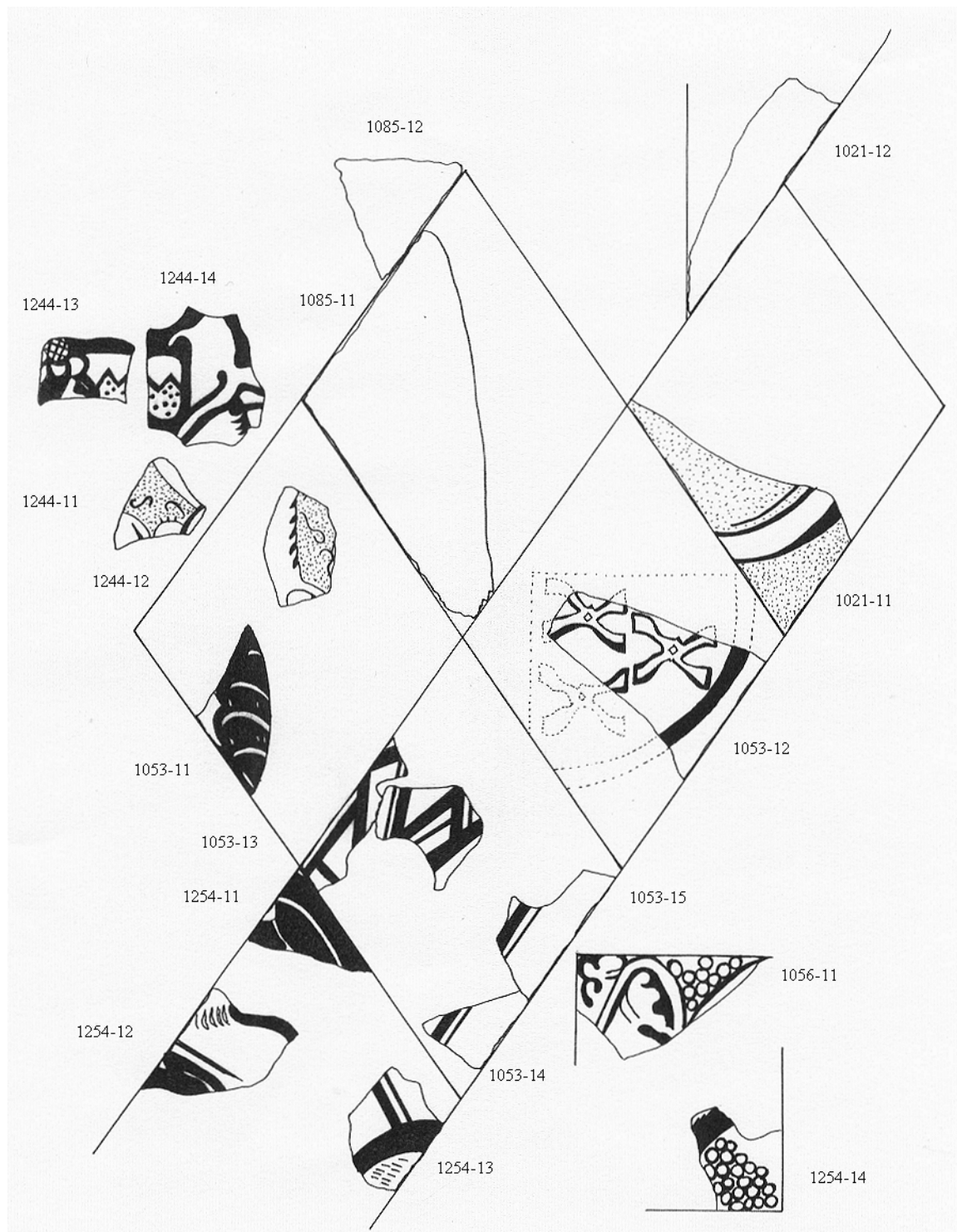
Figuur 204: Vensterglas uit fase 4a (1475-1490) (schaal 1:2).

Het meeste gebrandschilderde glas kennen we uit de brandlaag van 1490.⁶³ Het glas is iets dikker (0.2-0.25 cm) en werd aangetroffen in twee verschillende ruitformaten waarbij de grootste maat het meeste voorkwam: 7.5 x 7.5 cm en 9 x 9 cm. Daarnaast kwamen nog enkele afwijkende formaten voor: rond (diameter 15 cm), vierkant (6 x 3.4 cm) en driehoekig (4 x 4 x 4 cm); verder wijzen twee afwijkende hoeken op nog twee verschillende formaten. Het vensterglas was vrijwel altijd door vuur aangetast waardoor de kleuren onherkenbaar zijn geworden.

Het gaat om 20 fragmenten gebrandschilderd glas met zeer uiteenlopende figuratieve (florale) versieringsmotieven. Eenmaal is een deel van een heraldisch wapen herkenbaar. Het betreft drie molenijzers (in het derde of vierde kwartier?) die in diverse Bredase familiewapens waren opgenomen. Het gaat daarbij om de families De Roevere en De Bye. Met name die laatste

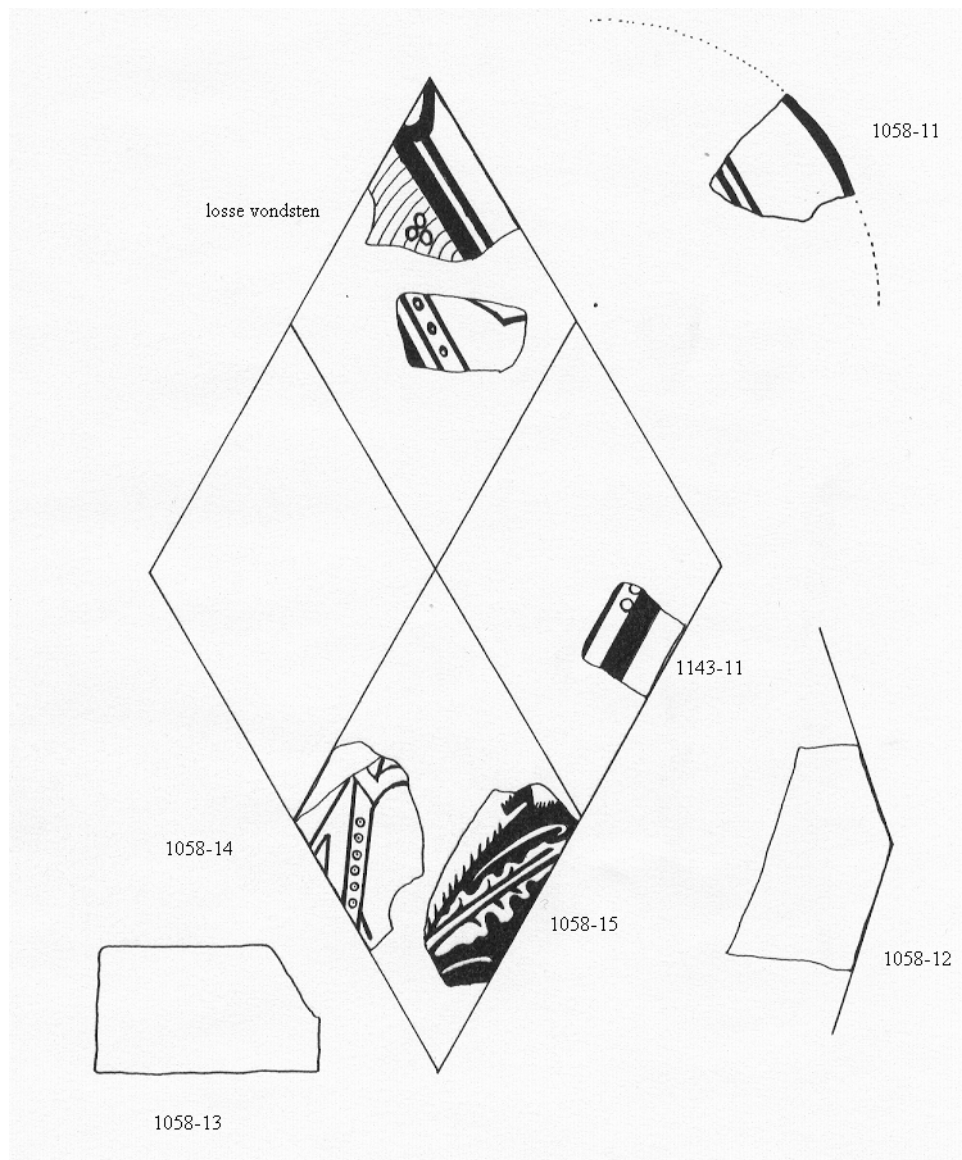
8 Lagen 1061, 1085, 1254 en latere ophogingslagen met veel vondsten uit het oorspronkelijke brandpakket: 1021, 1053, 1056, 1058, 1244.

verwijzing biedt perspectief omdat de buurman tijdens de brand van 1490 de schepen Willem de Bye was. Mogelijk is dus glas van het naburige huis hier terechtgekomen. Zowel het vroege gebrandschilderde glas (1350-1425) als de grote hoeveelheid gebrandschilderd vensterglas die in 1490 verloren ging, wijzen op een rijk bewoningsmilieu.

Figuur 205: Vensterglas uit fase 4b (1490-1495) (schaal 1:2).

Gebrandschilderd vensterglas is verder bekend uit fase 5 (1567-1626) en hierbij betreft het een iets langgerechter formaat ruit (dikte 0.2-0.25 mm) met veelal florale motieven. Opmerkelijk is een fragment van een rond stuk venster met een diameter van 15 cm. Twee fragmenten lieten duidelijk brandsporen zien (1058-12&13).

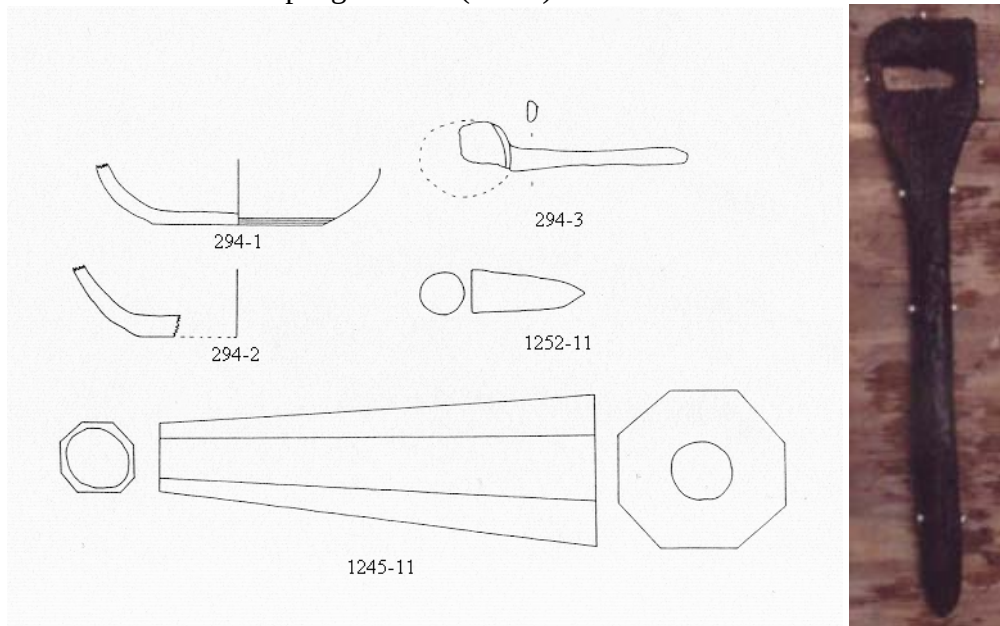
Figuur 206: Vensterglas uit fase 5 (1567-1626) (schaal 1:2).

4.4 Hout

Hout werd tijdens de opgraving vooral in de diepere, veelal nattere, lagen aangetroffen. In vlak 9, 10 en 11 werd met name tegen de zuidgevel aan een aantal planken en balken aangetroffen die zelfs gedeeltelijk onder de bakstenen fundering lagen en gedeeltelijk op een lemen vloer waren gelegd. Ook ten noorden van de houten bierton (zie onder) lagen enkele houten planken. Eén ervan kende over de lengte vier parallel lopende rijen met gaten; mogelijk weggeroeste spijkers. Tussen al dit hout werden ook vier houten gebruiksvoorwerpen aangetroffen.

4.4.1 Servies

Van twee gedraaide schaaltes werden fragmenten (294-1 & 2) gevonden die dateren uit fase 1b (1300-1325). Vergelijkbare vondsten zijn bekend uit Groningen.⁶⁴ Uit dezelfde context is een deel van een houten lepel gevonden (294-3).⁶⁵

Figuur 207: Hout uit fase 2a (1325-1375), fase 6b (1663-1703) en fase 9 (1821-1890): fragmenten van een bord (294-1 & 2) en een lepel (294-3) en een stop van een biervat (1252-11), een ontstekingsbuis van een granaat (1245-11) en een steel van schop (294-4).

4.4.2 Gereedschap

Een steel inclusief handvat van een schep (258) werd gevonden op een lemen vloer. Dit handvat dateert uit fase 2a (1325-1375).

4.4.3 Stoppen en tappen

Uit de herbergfase (1626-1703) dateren een groot aantal houten gebruiksvoorwerpen. Het betreft 35 houten stoppen (1252-1) gebruikt voor het afsluiten van tonnen.⁶⁶ Uit Rotterdam zijn vergelijkbare stoppen gevonden die gemaakt waren uit elzen- en wilgenhout.⁶⁷ In de kelder van de herberg werden deze houten stoppen vervangen door bronzen of houten tappen.

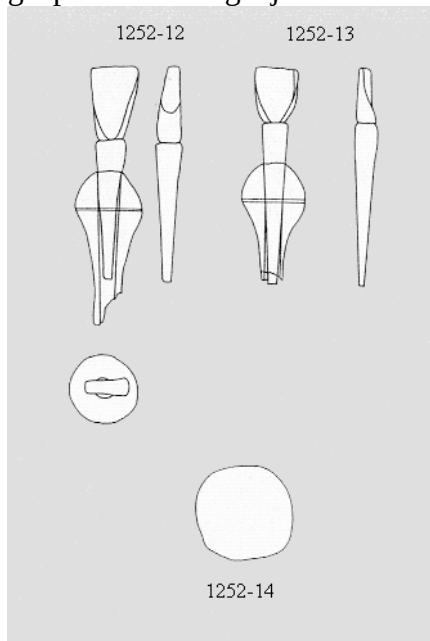
⁶⁴ Helfrich, *Handzaam hout*, 58 (1.25).

⁶⁵ Helfrich, *Handzaam hout*, 52 (1.9 - 1.12).

⁶⁶ Helfrich, *Handzaam hout*, 61 (2.7).

⁶⁷ Carmiggelt, *BOOR balans* 3, 233 afb. 171.

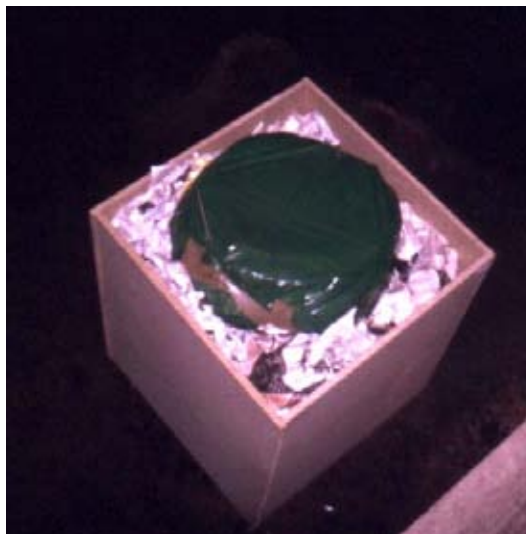
Twee van dergelijke houten tappens (1252-2 & 3) werden eveneens teruggevonden. Ze bestaan uit een wigvormig deel dat in de opening wordt geslagen en die middels een sluitstop kan worden geopend. Een vergelijkbare kraan uit Rotterdam was vervaardigd uit taxushout.⁶⁸

Figuur 208: Hout uit de kelderput uit fase 6b (1663-1703): houten tappens (1252-12 & 13) en een bal (1252-14).

4.4.4 Bierton

Opmerkelijk was de aanwezigheid van een houten ton die was ingegraven in een vloer (284/285). Deze houten ton bestond uit 12 duigen die bij elkaar werden gehouden door een aantal hoepels van wilgentenen. Deze hoepels waren wederom vastgezet met kleine houten palletjes. De ton had verder een houten bodem. Gezien het formaat betreft het een bierton en niet een wijnton die veel groter is. In een van de duigen was een nieuw stuk hout gezet mogelijk ter vervanging van het tapgat. Links hiervan bevindt zich een ingekrast merkteken (afb.) dat onder meer kan slaan op de eigenaar, de producent van het bier of de bierton. De ton dateert in fase 2b (1350-1425).

Figuur 209: De bierton tijdens het lichten en het klaar maken voor transport (foto E. Koreman).

⁶⁸ Carmiggelt, *BOOR balans* 3, 232 afb. 170; 234.

De ton is in zijn geheel gelicht. Dat is gebeurd door de ton te vullen met zaagsel (vanwege de druk van buiten en vervolgens de ton bloot te leggen en daarna in te wikkelen met verband. Vervolgens werd er een stalen plaat onder geschoven en werd de bierton ingepakt in een kist. De bierton is inmiddels geconserveerd door restauratie-werkplaats J. Kempkens & Co (Haelen) en bevindt zich sinds 1999 in het Breda's Museum.

Figuur 210: De bierton voorzien van huismerk (midden) en wilgentenen hoepels met houten palletjes tegen het wegschuiven (rechts).

In de put in de kelder zit onder een bakstenen put een houten ton. De inhoud van deze put dateert uit het midden van de zeventiende eeuw en later. Het lijkt erop dat deze put is aangelegd toen het huis een herbergbestemming kreeg.

4.4.5 Ontstekingsbuis

Een houten ontstekingsbuis voor een granaat (1245) is gevonden in de kelderput, tussen negentiende-eeuws materiaal, maar moet ouder zijn (1650-1750).⁶⁹

4.4.6 Tol

Verder werd in de put een zeventiende-eeuwse houten speelgoedtol (1252-4) gevonden, enigszins vervormd maar herkenbaar aan de ijzeren punt.⁷⁰

⁶⁹ Helfrich, *Handzaam hout*, 101 (10.4).

⁷⁰ Helfrich, *Handzaam hout*, 73-74 (4.15 - 4.20).

4.5 Natuursteen

Tijdens de opgraving werden honderden fragmenten natuursteen aangetroffen. Dit kon uiteenlopen van fragmenten van een molensteen, geprofileerde bouwfragmenten tot keien van een oude erfbestrating. In het onderstaande overzicht wordt de natuursteen besproken per soort. De oudste fragmenten van geprofileerde natuursteen, die deel zal hebben uitgemaakt van het huis dateert uit fase 3a (1425-1450). Toen werd het huis verregaand versteend en zullen aan het interieur en exterieur natuurstenen onderdelen zijn toegepast.

bouwmateriaal/fase	1	2a	2b	3a	3b	4a	4b	4c	5	6
baksteen		p	p	p	p	p	p	p	p	p
daktegels		s	s	s	s	s	s	s	s	
vloertegel		s	s	s	s	s	p	s	s	s
gebrandschilderd glas			s	s	s	s	s	s	s	s
daklei			s	s	s		s			
nokvorst grijs				s	s	s	s	s	s	s
geprofileerde baksteen				s		s	s	s	s	
geprofileerde natuursteen				s	s	s	s	s		

Figuur 211: Het voorkomen van bouwmaterialen per gebruiksfase van het huis; s = secundaire context, p = primaire context.

4.5.1 Basaltlava

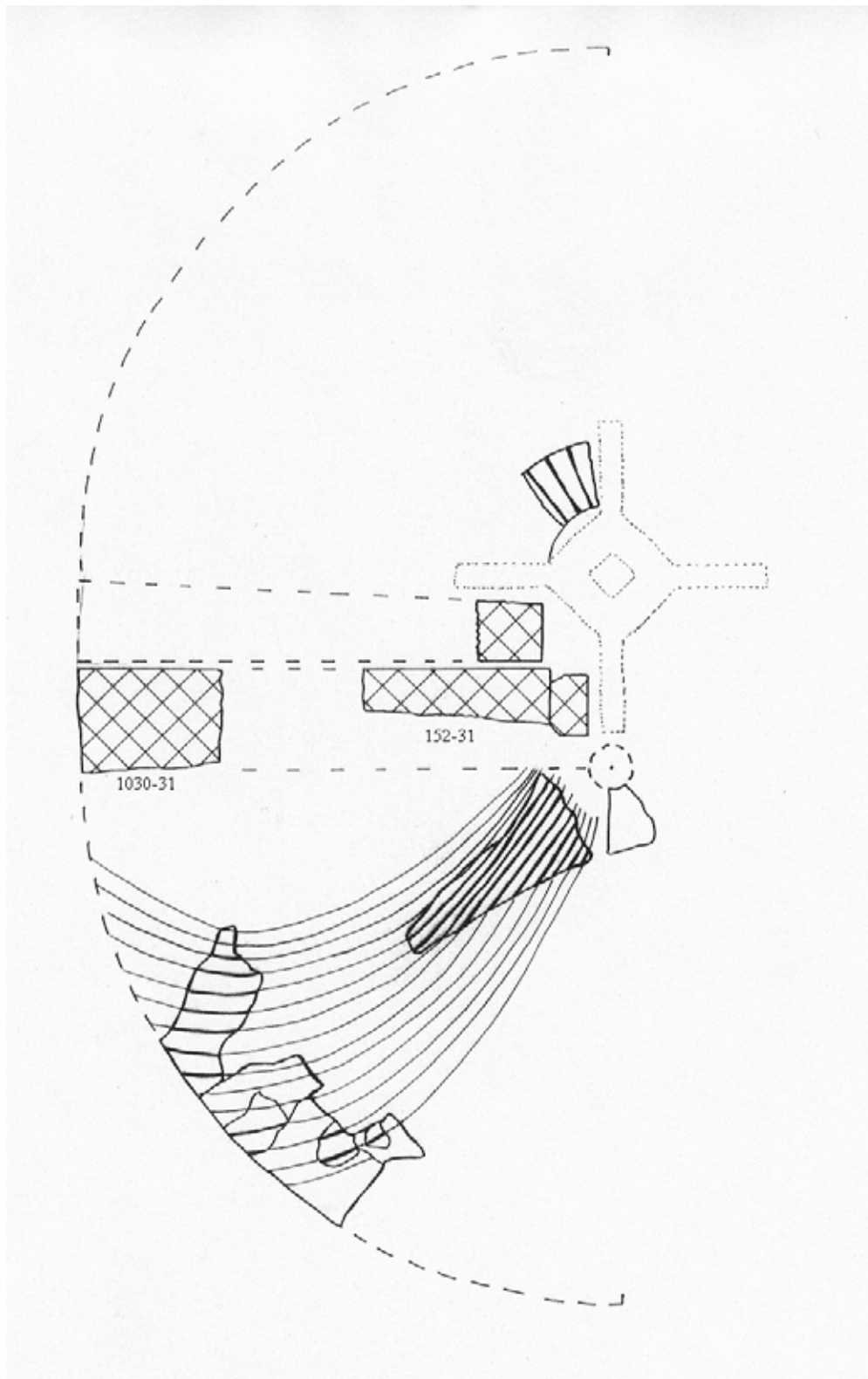
Tijdens de opgraving werden 68 fragmenten basaltlava gevonden. Ze blijken te behoren tot een of meerdere molenstenen. Van deze fragmenten basaltlava kon ruim de helft worden gepast aan een of meerdere fragmenten.⁷¹ Op die manier bleven 39 fragmenten over die waarschijnlijk deel uitmaakten van twee molenstenen.

De fragmenten kunnen een aantal kenmerken bezitten. In de eerste plaats de groeven; deze verschillen wat betreft breedte en oriëntatie. In de tweede plaats de aanduiding van een rand aan de binnen of buitenzijde. In de derde plaats een bekapping die duidt op de andere zijde dan de 'maalzijde'. Het is onduidelijk of deze bewerking primair dan wel secundair is aangebracht zodat het onduidelijk is of het gaat om een aanduiding van de andere zijde dan de maalzijde.

Zoals gezegd kunnen twee molenstenen worden herkend. Een steen is herkenbaar aan enkele randfragmenten die wijzen op een diameter van ca. 1,60 m. Het betreft een zogenaamde ligger die herkenbaar is aan groeven die 'linksom' lopen. De diameter van de opening in het midden kan wellicht afgeleid worden uit een fragment met alleen duidelijk een ronding van de as met een diameter van circa 5 cm.

Een tweede molensteen, mogelijk een loper, is slechts herkenbaar aan een fragment van de as met een diameter van circa 16 cm. De oriëntatie van de groeven maakt het onwaarschijnlijk dat dit fragment bij de ligger hoort.

⁷¹ Het passen (re-fitten) van dit weerbarstige materiaal, werd verricht door Eloi Koreman en Joost Koreman en vergde vele uren geconcentreerd puzzelen.

Figuur 212: Basaltlava uit fase 4a (1475-1490) en later: reconstructietekening van de molensteen, in fragmenten aangetroffen tijdens de opgraving.

De datering van de molensteenfragmenten is niet eenvoudig te geven. De basaltlava werd in maar liefst 15 verschillende contexten aangetroffen. Het oudste fragment werd aangetroffen in lagen 1040 en 1048 die duidelijk behoren tot fase 4a (1475-1490). Kort na de brand raakten de fragmenten verspreid in een puinlaag op het keldergewelf (152; past aan 1053), in de bestrating

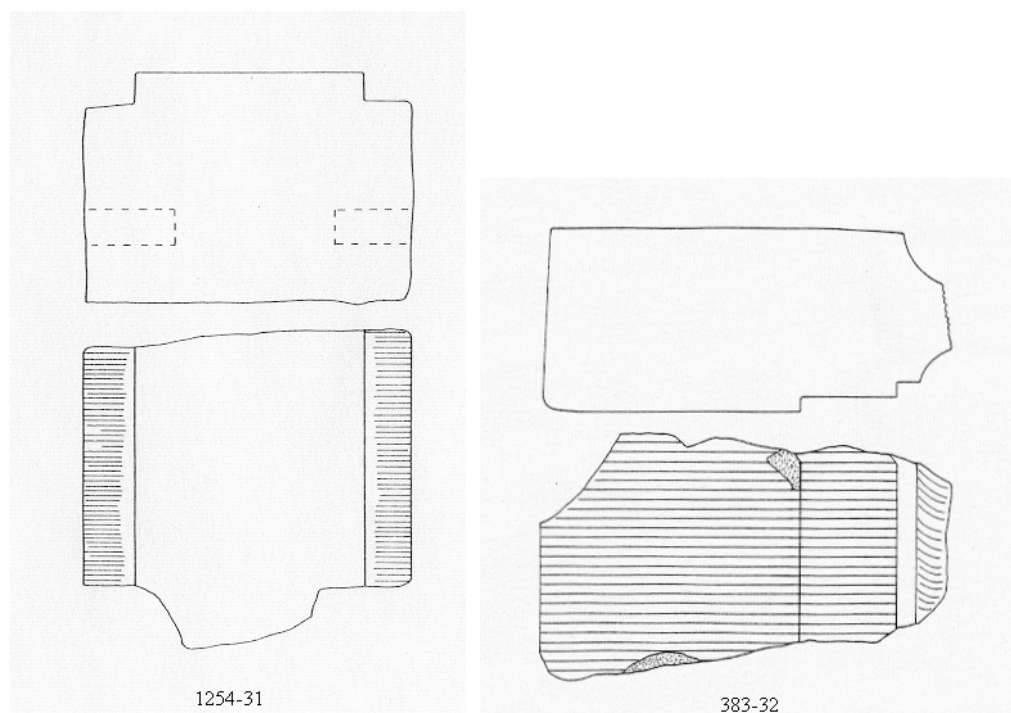
van het erf (216; past aan 1058) en in de brandlaag in de voorruimte (1031, 1061, 1062, 1058). Gedurende de negentiende eeuw is de brandlaag verspit en raakten vele fragmenten verspreid in negentiende-eeuwse ophogingslagen in de voorruimte en in de kelder (1005, 1018, 1021, 1053). Uit dit verspreidingspatroon kan worden opgemaakt dat de molensteen tijdens de bouw gedurende fase 4a gebruikt is en vooral na de brand van 1490 verspreid is geraakt.

4.5.2 Kalksteen

In dit overzicht wordt alleen de kalksteen met profileringen besproken. Vele tientallen stukken kalksteen waren zo verweerd of beschadigd dat er geen vorm of functie meer kon worden afgeleid. Waarschijnlijk is deze kalksteen als eenvoudige decoratie in het huis verwerkt geweest (voor de brand van 1490). De hier beschreven fragmenten zijn voor een deel tijdens de opgraving gevonden en deels tijdens de restauratie werkzaamheden voorafgaande aan het archeologisch onderzoek.

Als eerste zullen architectuurfragmenten in Gobertanger kalksteen worden beschreven.

Een fragment van een kruiskozijn (?) (1254-31) is voorzien van twee (luik)sponningen en twee doorgaten. Opvallend bij dit fragment is dat de zijkanten niet allebei even goed zijn afgewerkt. Het fragment komt uit de brandlaag van 1490 en is voorzien van brandsporen.

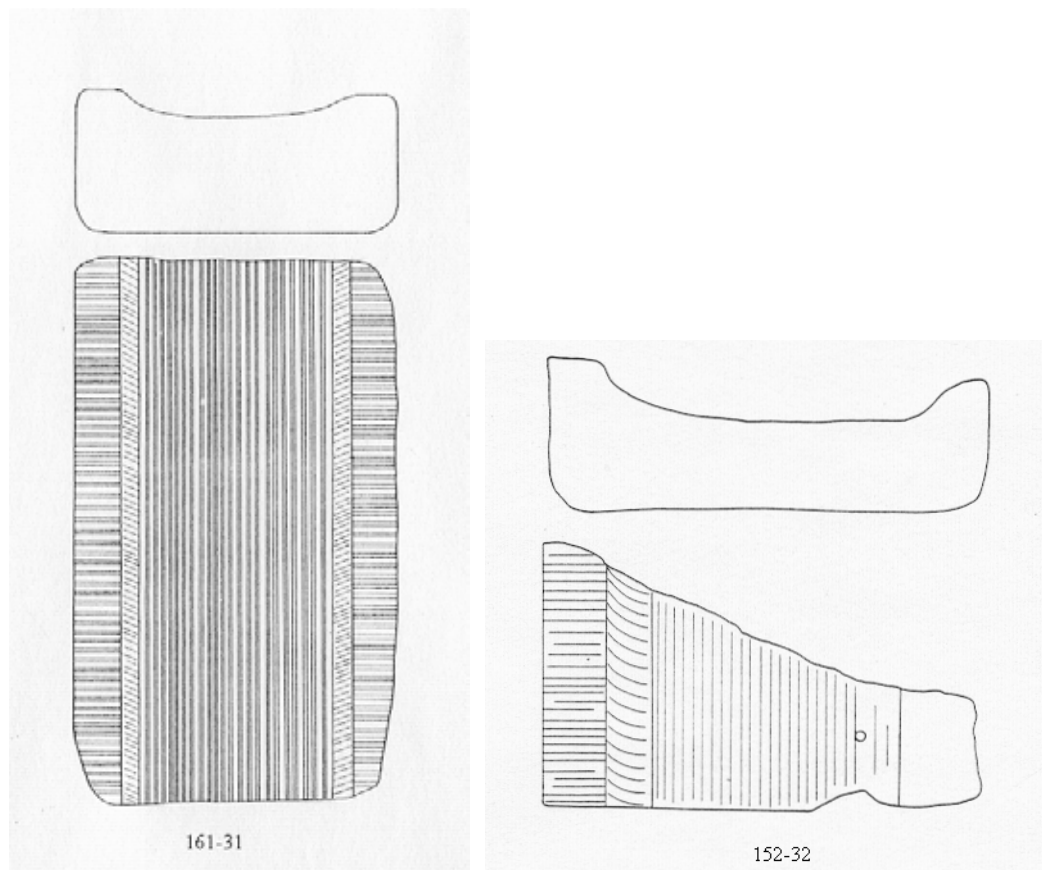

Figuur 213: Gobertanger steen uit het einde van de vijftiende eeuw: kozijnfragment (1254-31) en schoorsteen (383-32).

Een fragment van een schouw (?) (383-2), een zogenaamde schoorsteen, voorzien van diverse profileringen. Aangetroffen als opvulling van een keldergat in fase 8 (1786-1821) en waarschijnlijk daterend uit de vijftiende eeuw.

Er zijn in totaal twee gootfragmenten aangetroffen. Bij een fragment (161-31) was de gootbreedte 12 cm. Een gootfragment met dezelfde breedte is 'in situ' aangetroffen (328) in de zuidwand en diende daar als afvoer naar de 'osendrop'; mogelijk is dit gootje gebruikt in verband met een schrobgat.

Een ander fragment (152-32) had een gootbreedte van 18 cm en was voorzien van een spijker- of boorgat. Het dateert van vóór 1495.

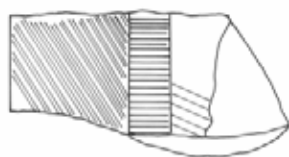

Figuur 214: Natuursteen uit het einde van de vijftiende eeuw: gootfragmenten (161-31) en (152-32).

Een fragment van een lekdorpel (1256-10) is vervaardigd uit Ledesteen. Deze steen was horizontaal ingemetseld in een gevel en zorgde ervoor dat water buiten het muurvlak wordt afgevoerd. De steen moet dateren voor fase 4a (1475-1490) toen hij al in onbruik was geraakt.

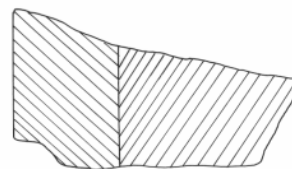
Figuur 215: Fragmenten van een gootsteen van kalksteen (1061-1021-1059-1053-1085) verbrand tijdens de brand van 1490.

1053-10

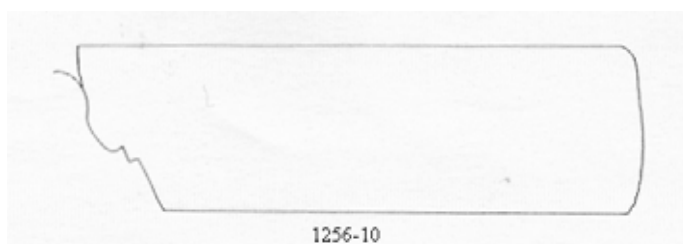

1021-10

1053-11

Figuur 216: Waterlijsten met verschillende profielen: 1053-10 (foto, bovenaanzicht en doorsnede), 1053-11 (foto, bovenaanzicht, doorsnede), 1021-10 (doorsnede), waarschijnlijk behorend tot vijftiende-eeuwse bouwphase van het huis (schaal 1:4) (foto's E. Koreman).

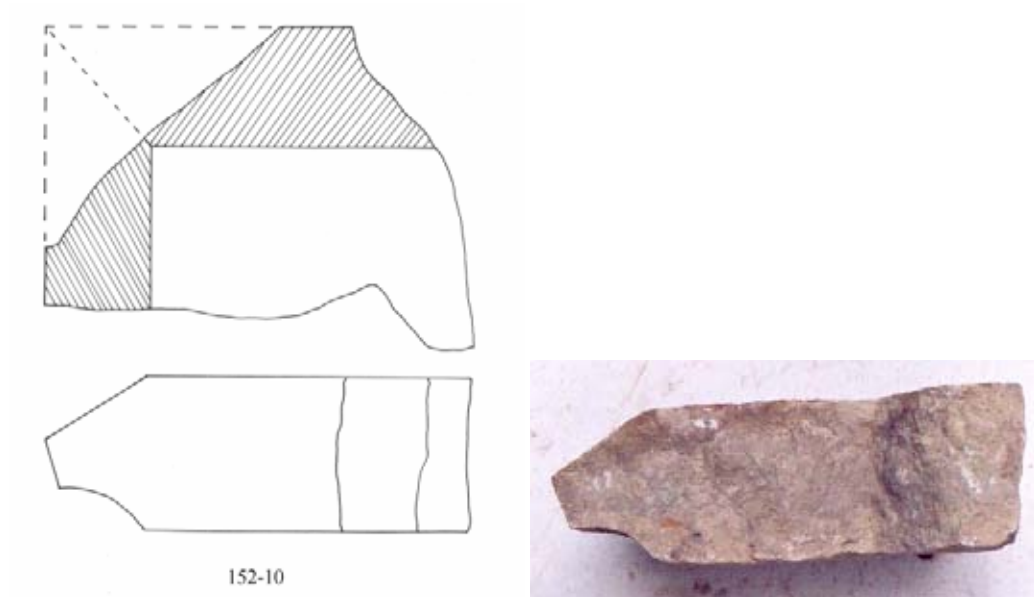

1256-10

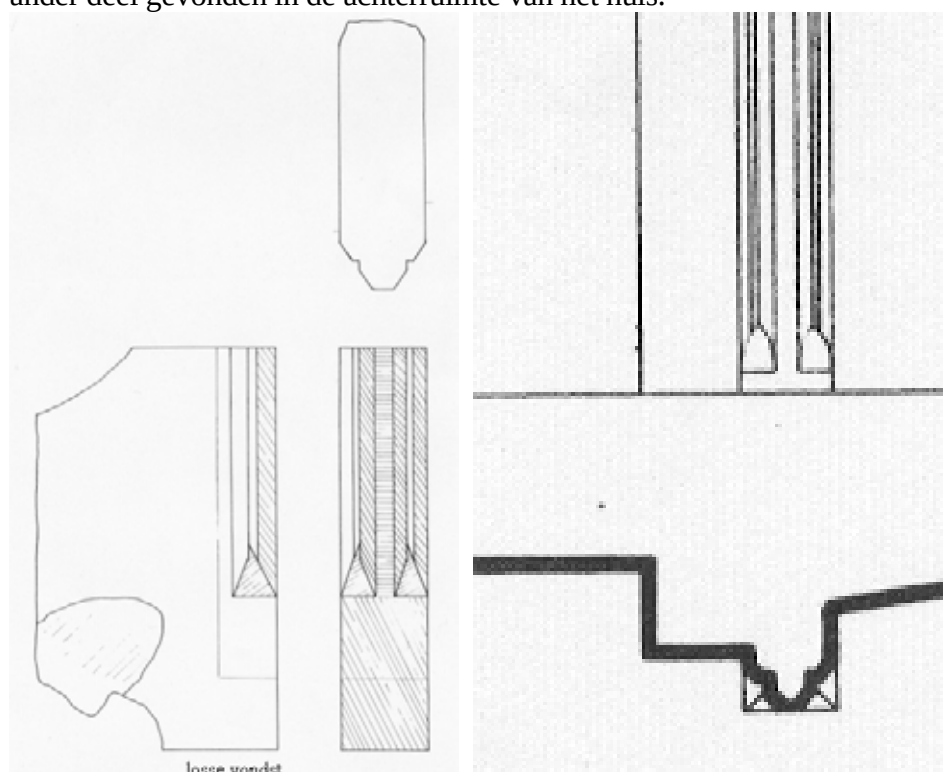
1058-10

Figuur 217: Fragmenten van geprofileerde natuursteen (1256-10) en (1058-10) , die dateren uit de vijftiende eeuw.

Figuur 218: Hoekwaterlijst: 152-10 (bovenaanzicht, doorsnede en foto), verwerkt in zwik nieuw aangelegde kelder kort na 1490 en waarschijnlijk afkomstig uit een vijftiende-eeuwse bouwphase (foto E. Koreman).

Een groot fragment van een schouw, een zogenaamde schoorsteen: een ondersteuning van de rookvanger boven de tegen de muur aangelegde stookplaats. Deze schoorsteen heeft zeer waarschijnlijk deel uitgemaakt van de schouw in de zuidwand opgetekend in 1906 en in 1913 gesloopt tijdens de verbouwing tot rolluikenfabriek. Dit schouwonderdeel is samen met nog een ander deel gevonden in de achterruimte van het huis.

Figuur 219 & 220: Fragment van de voet van een 'schoorsteen', losse vondst in het huis uit ca. 1987 (links) en een detail van de opmetingstekening uit 1906 (rechts) van de schouw in de zuidgevel waar het fragment deel van heeft uitgemaakt.

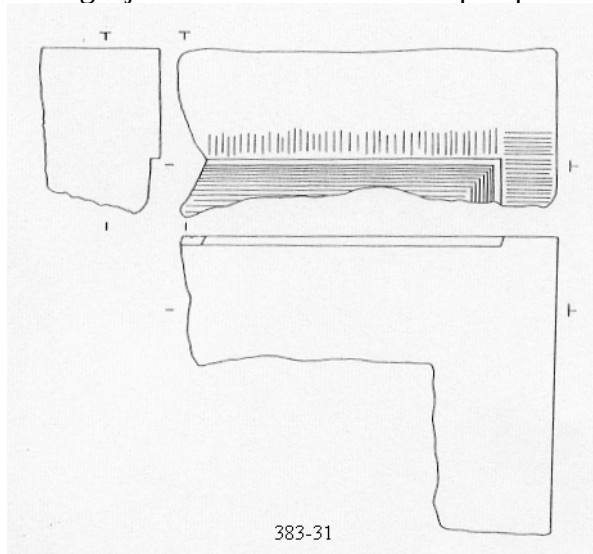
In een verrommeld brandpakket van 1490 werden enkele (verbrande) fragmenten gevonden van een gootsteen (1061-1021-1059-1053-1085) die waarschijnlijk verloren is gegaan bij de brand van 1490. In de kelder werden twee kalkstenen kanonskogels (1254) gevonden met een diameter van ca. 10 cm. Ze werden aangetroffen in het brandpakket van 1490 en zijn waarschijnlijk tijdens de brand in het huis terechtgekomen. Het lijkt er niet op dat ze bij gevechtshandelingen in het huis terecht zijn gekomen.

Figuur 221: Twee stenen kanonskogels (1254) uit de brandlaag van 1490.

4.5.3 Naamse steen

Een fragment van een plaat (383-31) met een verdiept vlak dat nog maar gedeeltelijk aanwezig is. Mogelijk deel uitmakend van een pompbak of iets dergelijks.

Figuur 222: Naamse steen uit zeventiende eeuw of later: plaat met verdiept vlak (383-31).

4.6 Metaal

Metalen vondsten zijn relatief schaars. Er is tijdens de opgraving niet met een metaaldetector gewerkt. Klein metaal kan daardoor ondervetegenwoordigd zijn, maar de indruk bestaat dat door het minutieus harken en sorteren van de afgevoerde grond een groot deel van de metalen vondsten toch is gevonden.

4.6.1 IJzer

Er zijn honderden spijkers verzameld die vooral afkomstig waren uit de brandlaag van 1490. Deze zullen voor een belangrijk deel afkomstig zijn van de gespijkerde houtconstructies in het huis dat in 1490 door brand werd verwoest. Tegen het dakbeschot waren namelijk de dakleien vastgespijkerd. Veel fragmenten van dakleien waren voorzien van een spijkergat.

Een nijptang (1254) is gevonden in een schone zandlaag waarop een tegelvloer heeft gelegen. Waarschijnlijk is deze nijptang, die niet beschadigd lijkt, hierin gevallen en is deze kwijtgeraakt.⁷²

In de kelderput (1252) werden twee ijzeren voorwerpen aangetroffen. Het betreft een ijzeren ring met een diameter van 33 cm en een dikte van 3,5 cm. Verder bevond zich in de put ook nog een ijzeren schep (l. 20 x br. 11 cm) met een houten steel (l. 17 cm, diameter 4 cm). Beide vondsten dateren in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Een ijzeren beitel werd teruggevonden bij het verwijderen van het betonfundament waar de gasmotor op heeft gestaan; deze beitel zal tijdens het storten van het fundament hierin zijn terechtgekomen in 1913.

4.6.2 Zilver, brons en koper

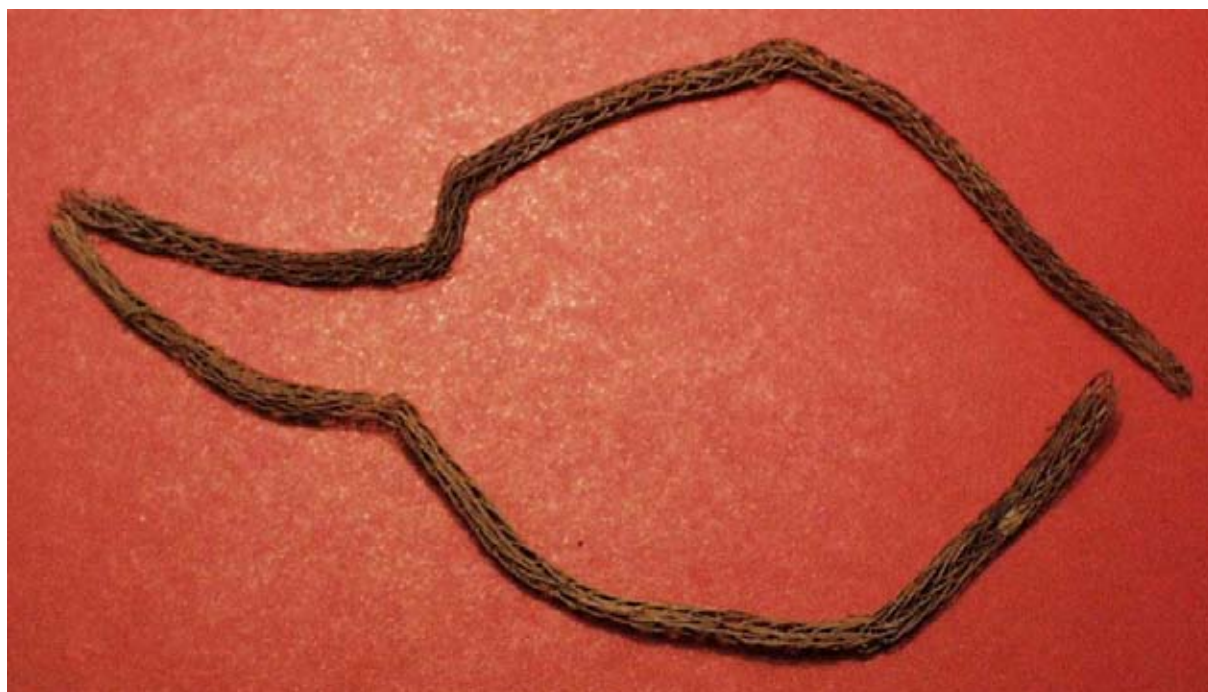
Figuur 223: Bronzen nestel of veteruiteinde (1061/1083-51) uit fase 4b (1490-1495) (schaal 1:1).

Figuur 224: Bronzen vingerhoed (1085-51) uit fase 4b (1490-1495).

⁷² De nijptang, en twee andere ijzeren voorwerpen zijn na de opgraving zoek geraakt in het depot en konden derhalve niet worden getekend.

Twee fragmenten van een messing vlechtsnoer zullen deel hebben uitgemaakt van één ketting of snoer die als sleutelhanger, kledingsluiting of iets dergelijks zal hebben gediend.⁷³ Deze vlechtsnoer is verloren gegaan tijdens de brand van 1490.

Figuur 225: Fragmenten van messing vlechtsnoer (1255-52) uit fase 4b (1490-1495).

4.6.2.1 Munten

Dubbele groot, vergelijkbaar met munten met het volgende opschrift:

vz DVXARNOLD.GELzIVL.z.COS.D.Z

kz MONETA-NOVA.D.-AERNE-MENSIS:

Deze vondstmunt wijkt daar qua opschrift op de voorzijde van af, en mogelijk ook op de keerzijde. Het type is geslagen vanaf rond 1430 (mogelijk iets eerder) en vervangen rond 1432. De datering is dus circa 1427-1433.⁷⁴

Figuur 226: Zilveren munt (dubbele groot) (1106-51) uit fase 3a (1425-1450) (Schaal 1:1).

⁷³ Zie voor een vergelijkbaar vlechtsnoer: Hasselt, 'Metalen gebruiksvoorwerpen', 403-462, 433 (afb. 138).

⁷⁴ Van der Chijs, *Munten van de graven*, 11,18; met dank aan Jos Benders (Nijmegen) voor de determinatie.

Figuur 227: Bronzen munten (1032-51 links en 1255-51 rechts) uit fase 4a (1475-1490) (schaal 1:1).

Figuur 228: Koperen munt van Willem II uit 1877 (1054-51 links) en munt uit 182? (onder 153 rechts) (schaal 1:1).

Figuur 229& 230: Gesleten koperen munt gevonden tussen de vloerbalken van de eerste verdieping met links een tekening van een vergelijkbare munt (naar Van Daalen, *De Munten van het Graafschap Gronsveld*).

Tijdens de restauratie van het huis werd op de eerste verdieping (voorkamer raamkant) een koperen muntje aangetroffen dat kan worden toegeschreven aan de munt van het graafschap Gronsveld waar veel imitaties van duiten uit de Republiek werden geslagen. Het betreft een duit met op de voorzijde een gekroond schild en de Overijsselse leeuw klimmende naar links, omringd door twee takken met bladeren; de keerzijde geeft de tekst: CO METAT GRON, rond deze tekst een lauwerkrans en erboven een klein wapenschildje van Gronsveld.⁷⁵

⁷⁵ Van Daalen, *De Munten van het Graafschap*, 26 nr. 53c (Plaat 7).

4.6.4 Tin

Er werden twee tinnen vondsten gedaan. Het betreft een speelgoedgeweertje (1005-51) uit de negentiende eeuw en een paardje, mogelijk uit de zeventiende of achttiende eeuw.

Figuur 231& 232: Fragment van een tinnen speelgoedgeweertje (1005-51) en een tinnen paardje gevonden tussen de vloer balken van de eerste verdieping (schaal 1:1).

4.6.5 Lood

Lakenloden zijn bedoeld als keurmerk van een laken stof. Deze keurmerken werden keurmeesters die de controle op de productie in een stad uitoefenden. Dit lakenlood is gevonden in de beerput (DM87) en dateert derhalve uit het midden van de zeventiende eeuw of eerder. Een vrijwel identiek lood is gevonden in Amsterdam laat eveneens de tekst ONVRY LAKEN en de statenleeuw zien. De tekst geeft aan dat de kwaliteit onvoldoende was om het vrij in de handel te brengen.⁷⁶ Op het tweede deel van het lood staat een huismerk. Lakenloden die aan Bredase producten waren verbonden zijn onder andere teruggevonden in Amsterdam.⁷⁷

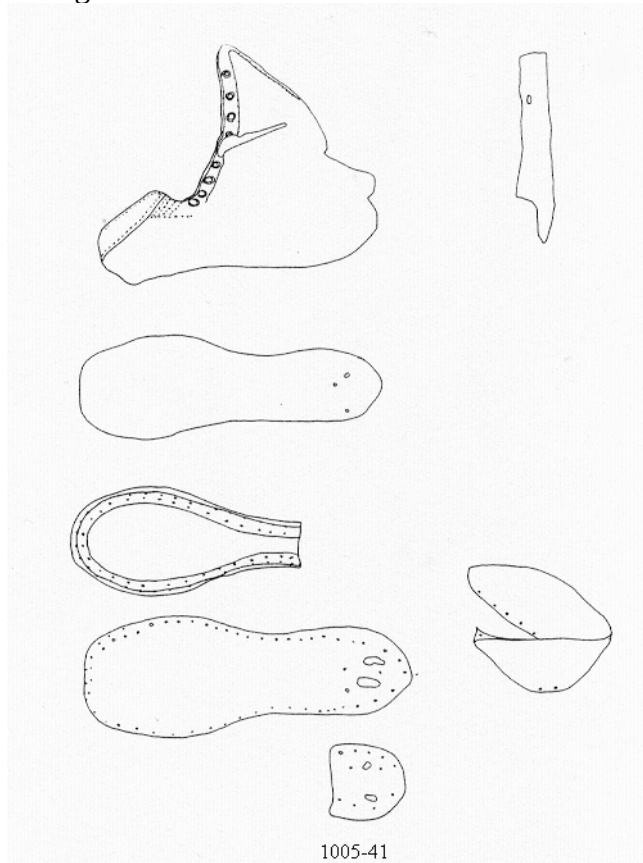
Figuur 233: Een loden lakenzegel uit de beerput (DM 87) met opschrift: ONVRY LAKEN.

⁷⁶ Baart, *Opgravingen*, 120.

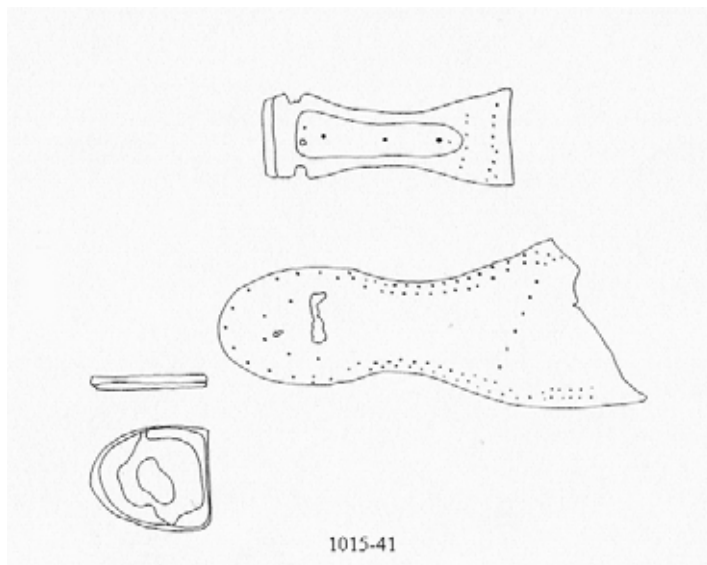
⁷⁷ Baart, 'Spin –en weefgereedschappen', afb. 15-2a/b.

4.7 Leer

De leerresten die tijdens de opgraving werden aangetroffen dateren allemaal uit de negentiende eeuw. Ze bevonden zich op een werkvloer die voor een deel was gestoord door de industriële fase die start rond 1900. Uit historische bronnen weten we dat de laatste bewoner van het huis in de negentiende eeuw een schoenmaker was.

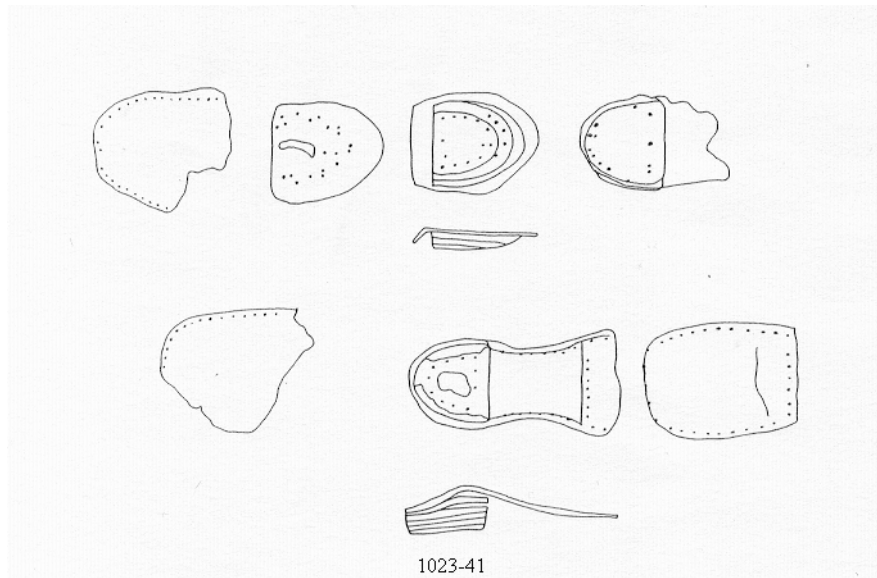
Figuur 234: Leer uit fase 9f (1890-1900): fragmenten van een kinderschoen (schaal 1:4).

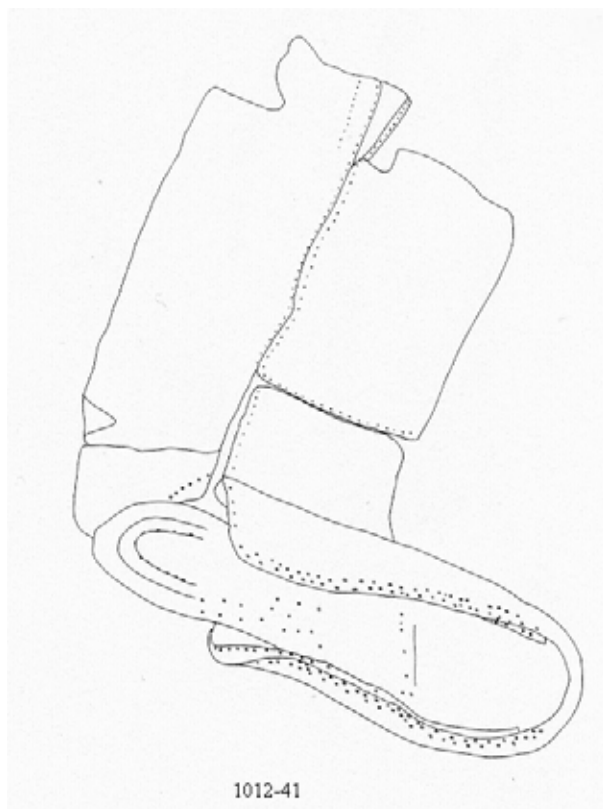
Figuur 235: Leer uit fase 9f (1890-1900): fragmenten van een schoen (schaal 1:4).

Het was schoenmaker Jacobus Dolné die met zijn vrouw en zijn zeven kinderen verhuisd. Het huis werd in 1900 gekocht door Van der Velden. Het lijkt erop dat na het vertrek van Dolné

enkele schoenen zijn achtergebleven. Het betreft resten van een hoge (kinder)schoen (1005-41), van een schoen (1015-41), resten van hakken van schoenen of laarzen (1023-41) en van een rechterlaars (1012-41). Het leer was sterk uitgedroogd en onder relatief droge bewaaromstandigheden redelijk goed bewaard gebleven.

Figuur 236: Leer uit fase 9f (1890-1900): fragmenten van een schoen of laars (schaal 1:4).

Figuur 237: Leer uit fase 9f (1890-1900): fragmenten van een laars (schaal 1:4).

De fragmenten van de (kinder)schoen (1005-41) zijn van een veterschoen (type G1) dat al voorkomt vanaf 1800 en tot in onze tijd voorkomt in allerlei modellen. De fragmenten van een schoen (1015-41) en hakken (1023-41) kunnen toebehoren aan veterschoenen maar ook aan laarzen. Een dergelijke laars is vrijwel compleet teruggevonden (1012-41) en behoort tot type F2

dat al voorkomt vanaf het midden van de zeventiende eeuw. Mogelijk maakte een van de hakken (1023-41) oorspronkelijk deel uit van deze laars.⁷⁸

⁷⁸ Goubitz, 'Leder'.

4.8 Dierlijke en menselijke resten

Botmateriaal is gevonden tijdens de opgravingen ook werd ook aangetroffen onder het vondstmateriaal dat is verzameld toen op 3 juni 1987 tijdens verbouwingswerkzaamheden in de achterkamer een beerput werd ontdekt. Het vondstmateriaal van de opgraving omvatte 3366 botresten en fragmenten van vissen en deze vondstgroep werd gedetermineerd en onderzocht door Theo de Jong.

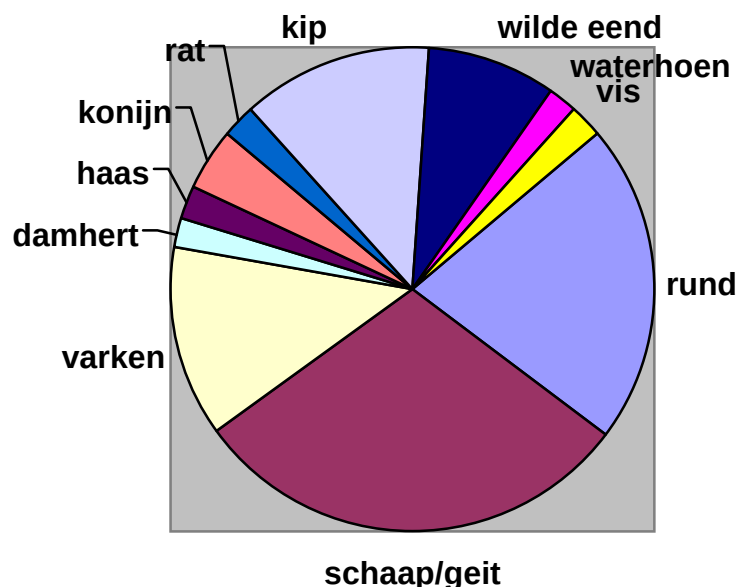
4.8.1 Dierlijke en menselijke resten uit de beerput DM 87

Uit de beerput DM87 en de directe bovengrond is botmateriaal verzameld dat is gedetermineerd op soort en onderdeel.⁷⁹ De put was in 1663 - eveneens tijdens verbouwingswerkzaamheden - buiten gebruik geraakt en sinds 1661 niet meer geleege. Deze exacte gegevens konden worden ontleend aan de opgravers van de beerput, Eloi, Maarten, Marc en Wilfried Koreman, én aan de kerkrekeningen met betrekking tot het huis De Drye Mooren.

Soort	Aantal (+bovengrond)
Zoogdieren totaal	14 (+21)
<i>Huisdieren:</i>	
Rund (Bos taurus)	2 (+8)
Schaap/geit (Ovis/Capra)	3 (+2)
Schaap (Ovis aries)	6 (+3)
Varken (Sus domesticus)	2 (+4)
<i>Jachtwild:</i>	
Damhert (Cervus dama)	1
Haas (Lepus capensis)	(1)
Konijn (Oryetolagus euniculus)	(2)
<i>Overig:</i>	
Rat (Rattus)	(1)
<i>Vogels totaal:</i>	4 (+7)
Kip (Gallus gallus)	2 (+4)
Wilde eend (Anas platyrhynchos)	2 (+2)
Waterhoen	(1)
Vis:	(1)
Mens:	1? (+26)

Figuur 238: Tabel: Overzicht van het botmateriaal dat werd gevonden in de beerput (DM87) en in de bovengrond.

⁷⁹ De determinatie werd verricht in 1994 door drs. Roel Hoek (Nijmegen) m.m.v. dr. J. Zeiler en drs. L. van Es (destijds beiden werkzaam bij het B.A.I te Groningen).

Figuur 239: Verhouding van het botmateriaal naar soort, gevonden in de beerput van De Drie Mooren (1661-1663).

DM87-b-	soort	Onderdeel/opmerkingen
1	Rund	Rib
2	Varken	Rib, dom.
3	Varken	Rib
4	Schaap	Rib
5	Schaap	Rib
6	Schaap	Rib
7	Kip	humerus
8	Damhert	Metacarpus diaphyse
9	Kip	Loopbeen (tibia tarsus)
10	Eendachtige	Middenhandsbeen (metacarpus)
11	Schaap/geit	Rib, rechts
12	Schaap	Schouderblad (scapula), rechts
13	Schaap	Schouderblad, links
14	Schaap	Loopbeen(tibia tarsus) knaagsporen
15	Schaap/geit	Middenvoetsbeen (metatarsus)
16	Wilde eend	Clavicula
17	Mens	Ribfragment
18	Indet.	Groot bot; slachsporen, knaagsporen van muis (?)
19	Rund	Ellepijp (corpus ulna), rechts
20	Schaap/geit	Bekken, links
21	Mossel	
22	Mossel	

Figuur 240: Tabel: Botmateriaal gevonden in de achterkamer Visserstraat 31; vondsten uit de beerput DM87.

Het botmateriaal betreft voor het merendeel keukenafval met uitzondering van de botten van de rat en de menselijke beenderen. Het vondstmateriaal kan worden gekoppeld aan het herberghuishouden van Pieter de Ringere gedurende de jaren 1661-1663 dat de beerput in gebruik was. In de herberg verbleven statusrijke gasten uit het hogere burgermilieu van Breda. Uit enkele processtukken is er zelfs iets bekend over de gerechten die er werden gegeten in de herberg. Dankzij de uittreksels van het schuldboek (1666-69) van herbergierster Elisabeth van Leuven en rekeningen die ingediend werden bij het stadsbestuur (1672) krijgen we een

intieme kijk in de keuken van de herberg De Drye Mooren en worden we ook geïnformeerd over de prijzen van verschillende gerechten:

een ‘maeltijd’	f 0,40
wildbraad	f 7,65
een haas	f 1,80
vier koppelen duiven	f 1,50

Met name wildbraad was zeer exclusief en dus prijzig. Het zal hierbij gaan om jachtwild waarbij meestal geen gevogelte wordt bedoeld; wild zwijn, edelhert, ree en damhert kunnen hier van toepassing zijn zoals ook blijkt uit de vondst van een bot van een damhert uit de beerput. Wat er onder een ‘maeltijd’ werd verstaan blijft overigens onduidelijk maar ook hier zal wel enig vlees zijn opgediend.

DM87-b-	soort	Onderdeel/opmerkingen
23	Varken	Schedel, linkeroogkas; slachtsproen
24	Varken	Bovenkaakfragment; 1 jaar en 2 maanden
25	Varken	Slagtand, vrouwelijk
26	Varken	Onderkaak
27	Wilde eend	Ellepijp (ulna)
28	Kip	Ellepijp (ulna), links
29	Kip	(Femur, links)
30	Kip	Middenvoetsbeen (metatarsus), Jonge kip
31	Wilde eend	Ellepijp (ulna), links
32	Kip	Loopbeen (tibia tarsus)
33	Waterhoen	(Femur), links
34	Schaap	Schouder (scapula), links
35	Haas	(Humerus), rechts
36	Konijn	Schoudreblad (scapula), links
37	Konijn	(Humerus), rechts
38	Rat	Schedel
39	Vis	
40	Indet.	
41	Schaap/Geit	Bekken (ilium), links
42	Schaap	Schouderblad (scapula), rechts
43	Indet.	
44	Schaap	Halswervel
45	Schaap/Geit	Lendewervel
46	Indet.	Wervel
92	Rund	(Humerus), rechts; proximale kop met kapsproen
93	Rund	Kaak (mandibula), links; middenfragment
94	Rund	(Pelvis)
95	Rund	Lang been; slachtsproen
96	Rund	(Radius), rechts; proximaal
97	Rund	(Metatarsus), rechts; 15.7 cm, distale epifyse niet vastgegroeid, leeftijd jonger dan 2-2.5 jaar

Figuur 241: Tabel: Botmateriaal gevonden in de achterkamer Visserstraat 31; vondsten uit de directe bovengrond van de beerput DM87.

Het wild en gevogelte sluiten goed aan bij de hoge status van de herbergbezoekers en de bijbehorende maaltijden.

Zeer opmerkelijk is de vondst van een middenvoetsbeen (*metacarpus diaphyse*) van een damhert (*Cervus dama*). Het is niet bekend wanneer de eerste damherten in Nederland zijn ingevoerd. Het was tijdens de laatste ijstijd uit Noordwest-Europa verdwenen en leefde nog slechts in Zuidoost-Europa en Klein Azië. In Engeland werd het waarschijnlijk in de elfde eeuw binnengebracht. Damherten waren gemakkelijk in gevangenschap te houden en werden

veelal in wildbanen bij adellijke hoven gehouden. Uit 1516 dateert de oudste schriftelijke vermelding van damherten; in dat jaar dateert een bevestiging van het recht van de beheerder van het Haagse Bos om, net als zijn voorzaten, damherten te vangen. In 1593 liet Prins Maurits 100 damherten uit Engeland overkomen. Ze werden uitgezet in het toen omheinde Haagse Bos alwaar de stand toe nam tot ca. 500 stuks. Na een massale sterfte onder de dieren en stroperij waren er in 1638 nog ca. 15 exemplaren over. Vanaf de zeventiende eeuw is het voorkomen van damherten in omheinde gebieden ook van andere plaatsen in ons land bekend.⁸⁰

Uit archeologische context is het damhart bekend uit de Romeinse tijd in de vorm van een geweifragment en een (mogelijk ingevoerd) bewerkt damhartbeen.⁸¹ Uit postmiddeleeuwse context zijn vondsten heel schaars. In een beerput (ca 1530-1540) van het kasteel van Breda werden ook resten van damherten gevonden, naast die van edelhert, ree en wild zwijn. Deze dieren zullen allemaal in de omgeving van Breda gevangen zijn in de jachtterreinen van de Heren van Breda. Samen met de vondst uit de beerput van de herberg de Drie Moren zijn dit de archeologische vondsten van damherten uit de zestiende en zeventiende eeuw in Nederland. Het betreft hier jachtwild en de jacht in de omgeving van Breda was in de zestiende en zeventiende eeuw voorbehouden aan de heren van Breda. Uit schriftelijke bron is bekend dat edelherten in het begin van de zestiende eeuw nog wel werden geschoten in de bossen bij Breda 'voor de prinselijke tafel'.⁸²

DM87-b-	Soort	Onderdeel/opmerkingen
47	Mens	Borstwervel
48 t/m 64	Indet.	
65	Mens	Ellepijp (ulna), rechts; max. lengte 22.8 cm min. Adolesc.
66	Mens	Loopbeen (tibia tarsus), rechts; prox. en mesiaal
67	Mens	Loopbeen (tibia tarsus), rechts; mesiaal
68	Mens	(Radius), rechts; mesiaal
69	Mens	Wervel
70	Mens	Wervel
71	Mens	Wervel
72	Mens	Wervel
73	Mens	Wervel
74	Mens	Wervel
75	Mens	Sleutelbeen, rechts; incompleet
76	Mens	Sleutelbeen, rechts; incompleet
77	Mens	Kaak(mandibula), rechts; hoge leeftijd
78	Mens	Kaak (mandibula); kind
79	Mens	Vinger/Teen
80	Mens	Schedel
81	Mens	Kaak (mandibula); hoge leeftijd
82	Mens?	Indet.
83	Mens	Wervel
84	Mens	Vinger/Teen
85	Mens	Vinger/Teen
86	Mens	Vinger/Teen
87	Indet.	
88	Mens	Vinger/Teen
89	Mens	Oogkas; kind

Figuur 242: Tabel: Botmateriaal gevonden in de achterkamer Visserstraat 31; vondsten uit de bovengrond.

⁸⁰ Broekhuizen, *Atlas*, 200-204.

⁸¹ Broekhuizen, *Atlas*, 201.

⁸² Knippenberg, 'Herten, reeën en wilde zwijnen', 74.

De schedel van de rat die in de bovengrond van de beerput werd aangetroffen, hangt waarschijnlijk samen met een rat die dood of levend onder de vloer is terecht gekomen. Twee botten uit de beerput vertoonden knaapsporen wat er waarschijnlijk op duidt dat het botmateriaal ook nog eerst enige tijd kan hebben rondgeslingerd op het erf of dat ratten en muizen in de put kwamen. Het voorkomen van de rat is in ieder geval niet vreemd in een 17de eeuwse binnenstad.

Opvallende vondsten zijn het ribfragment van een mens dat in de beerput werd gevonden. Mogelijk hangt deze vondst samen met een groep van 26 menselijke botten die in de bovengrond werden aangetroffen. Het zal hierbij gaan om aangevoerde grond van een kerkhof of van geruimde graven; het betrof in ieder geval menselijke restanten van meerdere individuen: onder andere een volwassene (ellepijp), een persoon op hoge leeftijd (kaak) en een kind (kaak). De aangevoerde grond kan goed samenhangen met de uitbreiding van het huis in 1663 toen de beerput buiten gebruik raakte. In de kerkrekening met betrekking tot deze verbouwing staat dit ook expliciet vermeld:⁸³

Betaelt aen Robbrecht Coeper over geleverd sant, weg voeren van gruijs, ende andersints als bredere bij sijne reekeninge van den 22 junij 1663 totten @ in plaetse van 13 gulden 5 stuivers maer de some van 13 L

Waar Robbrecht Coeper zijn zand vandaan haalde is uiteraard niet meer te achterhalen maar het lijkt er wel sterk op dat dit uit de directe omgeving van een kerkhof moet zijn gekomen.

4.8.2 Dierlijke resten uit de opgraving (determinatie door Theo de Jong)

Tijdens de opgraving is botmateriaal verzameld met de hand en er zijn contextvullingen gezeefd. Er zijn globaal vier verschillende soorten sporen te onderscheiden:

- putten (gesloten context)
- ophogingslagen
- vloerniveaus
- goot- of greppelstructuren

Het botmateriaal bestaat uit 3366 verschillende dierlijke resten en werd gedetermineerd door Theo de Jong (Aarle-Rixtel). De telling in de lijsten is in absolute aantallen en op basis van minimum aantal exemplaren. Het botmateriaal kan worden geanalyseerd naar periode, naar context (huis, erf en straat) en naar soort en kwaliteit.

Bij de analyse betreft het vooral botmateriaal uit de periode 1275-1495 omdat uit deze periode de meeste vondsten komen. Met name de negentiende-eeuwse pakketten (fase 9) uit het huis zijn vermengd met vondsten uit het einde van vijftiende eeuw en later en geven daarmee geen zuiver beeld.

Periodisering

Het botmateriaal uit de opgraving van het huis Visserstraat 31 geeft eveneens informatie over de status van de bewoners. De teruggevonden botresten behoren tot bewoningsafval, dat direct te koppelen valt aan de bewoners van het huis Visserstraat 31.

In de vroegste context (fase 1a 1200-1275) is geen botmateriaal gevonden en dat komt doordat de sporen uit deze fase nauwelijks vondstmateriaal opleverden omdat ze maar zeer fragmentarisch aan het licht kwamen.

⁸³ SAB III-8-60 Rekening van de Grote Kerk 10 oktober 1662 - 10 oktober 1663 f.77

datering fase	rund	rund-kalfje	varken	schaap geit	paard	hond	huis-kat	haas	konijn	zw. rat	muis	mol	niet gedet.	totaal
1B	4	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
2A	80	2	22	55	0	0	0	0	0	0	0	0	0	159
2B	64	3	10	35	0	0	0	0	1	0	1	1	0	115
3A	276	0	104	193	0	1	5	7	21	0	0	0	52	564
3B	50	0	18	72	1	0	0	0	7	1	0	0	62	211
4A	42	0	11	67	0	0	5	0	13	1	0	0	4	143
4B	37	0	30	56	0	0	3	0	3	0	0	0	0	129
4C	6	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
5	24	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	32
6	38	13	8	27	0	0	0	4	20	119	2	0	0	231
7	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	3	6
8	11	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	15
9	32	0	16	52	3	0	0	0	0	0	0	0	1	104
10	56	0	5	62	0	3	5	3	6	4	0	0	0	144
11	12	0	1	2	0	0	0	1	1	0	0	0	0	17
totaal	734	18	230	633	4	4	18	16	72	125	3	1	122	1885

Figuur 243: Zoogdieren uit de opgraving Visserstraat 31 (BR-44-93) (minimum aantal individuen) totaal per fase.

Datering fase	kip	kip juv.	grauwe gans	gans	wilde eend	‘eend’	kuifeend	taling	houtduif	duif	duif juv.	patrijs	houtsnip	zwarte kraai	cf. ekster	merel	lijsterachtige	vink	‘zangvogel’	ooievaar	‘vogel’	totaal
1B	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
2A	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
2B	4	3	0	4	2	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	7	23
3A	44	0	0	26	0	7	0	2	0	4	3	0	2	5	0	0	0	0	0	0	88	181
3B	18	0	0	4	0	3	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	30
4A	12	0	0	4	0	9	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	1	0	0	0	10	38
4B	7	0	0	4	0	6	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	20
4C	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
5	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
6	0	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	3	29
7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	7	8
9	2	0	0	2	0	1	0	0	0	0	0	9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
10	12	1	1	2	0	5	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	5	30
11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Tt.	99	7	1	57	2	35	1	6	1	6	3	9	2	7	1	1	1	2	2	2	122	373

Figuur 244: Vogels uit de opgraving Visserstraat 31 (BR-44-93) (minimum aantal individuen) totaal per fase.

Aan het einde van de dertiende eeuw en het begin van de veertiende eeuw (1275-1325) is het spectrum nog zeer beperkt: rund, schaap/geit, gans en kip. Gedurende de veertiende eeuw is het basismenu wederom rund, schaap/geit, varken, kip, gans en weten we ook iets meer over de vis die werd gegeten: platvis, kabeljauw, karper(achtigen) en paling.

Het voorkomen van de (wilde) eend, konijn, haas en ooievaar (in de goot op straat) duidt op meer rijkdom met name na 1425. Het gevogelte is zeer gevarieerd in de periode 1425-1490: taling, houtsnip, kuifeend, houtduif, lijsterachtige, zangvogel en zwarte kraai. Hoewel niet alle

genoemde vogels zullen zijn gegeten, wijst dit wel op een hogere status. Overigens laten de vissoorten en de exemplaren geen dure soorten zien in deze periode. De meeste vissen zijn op zee gevangen: schelvis, platvis, kabeljauw, tarbot, stekelrog en haring. Riviervis is vertegenwoordigd door paling, karper, baars en steur. Zalm en grote schelvisen ontbreken. In het algemeen kan worden gesteld dat ook de soortenrijkdom van vis ook in de periode 1425-1490 sterk toeneemt.

Huis, erf en straat.

Tijdens de opgraving is onderzoek gedaan in het huis, in de steeg (die deel uitmaakte van het erf) en op straat waar onder andere een veertiende-eeuwse gootvulling werd aangetroffen. Een vergelijking van deze drie contexten leverde geen significante verschillen op. In de gootvulling werd behalve etensafval ook een bot van een ooievaar aangetroffen – een dier dat niet door mensen werd gegeten. Waarschijnlijk betreft het hier een restant van een kadaver van een ooievaar dat op straat heeft rondgeslingerd.

Knaagsporen op botmateriaal komt niet specifiek op botmateriaal op straat of op het erf voor maar is ook zeker typerend voor materiaal dat in huis is aangetroffen. Zowel in de ingegraven bierton (ca. 1400) als in de waterput (ca. 1675) zijn resten van kikkers teruggevonden.

Figuur 244a: Botresten van een kikker (links) en van een zwarte rat (rechts) uit de opgraving Visserstraat 31 (BR-44-93) (foto Th. de Jong).

Resten van ratten en muizen zijn al uit de vijftiende-eeuwse lagen bekend. In de waterput (1650-1675) werden verder de resten van tenminste vier ratten aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de pestepidemieën die gemeld worden in de zestiger jaren van de zeventiende eeuw.⁸⁴

Het bot van een hondje en resten van huiskatten kunnen erop wijzen dat kadavers van honden en katten hebben rondgeslingerd en dat resten hiervan op de een of andere manier in ophogingslagen in huis zijn terechtgekomen.

Soort en kwaliteit

De verhouding tussen rund, schaap/geit en varken blijft gedurende de periode 1275-1495 vrijwel gelijk met de opmerking dat varken in periode 1b (1275-1325) ontbreekt altijd iets minder

⁸⁴ Brekelmans, *Geschiedenis van Breda II*, 190, 208.

vertegenwoordigd is. Konijn komt al vanaf 1375-1425 voor en dat is vrij vroeg voor Nederlandse begrippen.⁸⁵ De haas komt voor vanaf 1425-1450.

Het gevogelte is zeer divers met name vanaf 1425-1450 in grote verscheidenheid voor. Met name kip, en in mindere mate gans en eend, is echter het beste vertegenwoordigd onder het gevogelte.

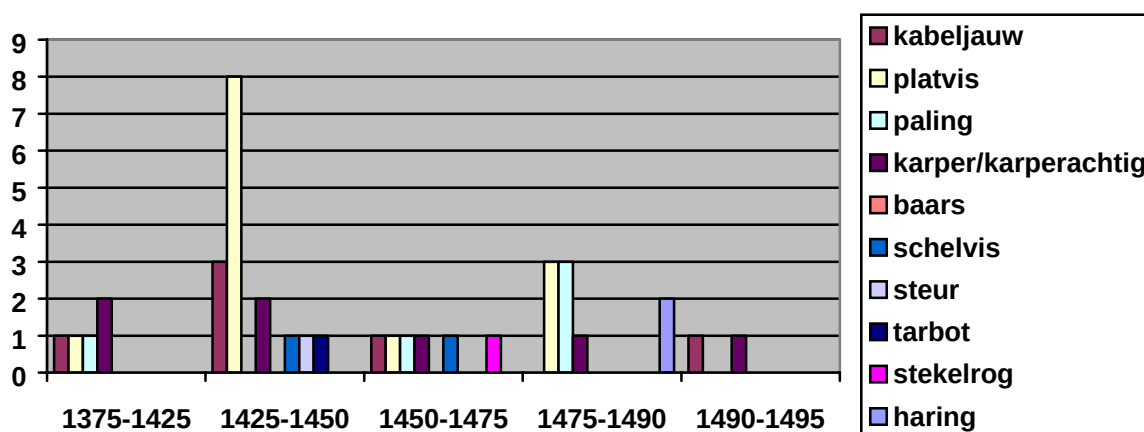
Botmateriaal/Fase		1275	1325	1375	1425	1450	1475	1490	1567	1626
Rund		j	j	j	j	J	j	j	j	j
Schaap/Geit		j	j	j	j	J	j	j	j	j
Gans		j	j	j	j	J	j	j	j	j
Konijn		n	n	j	j	J	j	j	j	j
Haas		n	n	n	j	n	n	j	j	j
Wilde eend		n	n	j	j	J	j	n	j	j
Taling		n	n	n	j	J	j	j	n	n

Figuur 245: Het voorkomen van botmateriaal per gebruiksfase van het huis Visserstraat 31; n = komt niet voor, j = komt wel voor. Opvallend is het voorkomen van statusrijk botmateriaal (zoals wild) vanaf 1375.

De vleesconsumptie bestond voornamelijk uit rundvlees, gevolgd door varken en schaap. Uit het botmateriaal van de opgraving Visserstraat 31 blijkt dat in de periode 1275-1325 het spectrum nog zeer beperkt was: rund, schaap/geit, gans en kip.

Bij het slachtvee zien we dat in rund en schaap het meeste worden gevonden en dat varken en kalf minder voorkomen gedurende veertiende en vijftiende eeuw. Er zijn verder relatief weinig resten van paard en hond gevonden maar dat heeft er alles mee te maken dat deze kadavers op het erf konden worden begraven en daar is niet of nauwelijks opgegraven.

Gedurende de veertiende eeuw was het basismenu nog steeds rund, schaap/geit, varken, kip, gans. Uit die periode weten we ook iets meer over de vis die werd gegeten: platvis, kabeljauw, karper(achtigen) en paling.

Figuur 246: Grafiek met het minimum-aantal-exemplaren per aangetroffen vissoort in de periode 1375-1495 uit de opgraving Visserstraat 31.

⁸⁵ Lauwerier en Zeiler, 'Wishful thinking en de introductie van het konijn in de Lage Landen', 135; vroegste archeologische dateringen wijzen op een introductie in het begin van de veertiende eeuw.

datering fase	kabel-jauw	schel-vis	tarbot	plat-vis	haring	stekel-rog	paling	steur	baars	karper	karper-achtige	'vis'	kikker	totaal
1B	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2A	1	0	0	6	0	0	1	0	0	0	0	7	0	15
2B	1	0	0	9	0	0	2	0	3	1	4	37	5	62
3A	7	2	3	14	0	0	0	1	0	0	2	70	0	99
3B	0	1	0	4	0	1	5	0	0	0	3	32	0	46
4A	0	0	0	15	10	0	8	0	0	0	10	28	0	71
4B	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	4	0	8
4C	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	5	1
5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	9
7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
9	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
10	0	3	0	11	0	0	0	0	0	0	3	2	5	24
11	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
totaal	15	6	3	59	10	1	16	1	3	3	25	182	15	339

Figuur 247: Grafiek met het minimum-aantal-exemplaren per aangetroffen vissoort in de opgraving Visserstraat 31.

Status

Indicatoren voor status zoals wild en gevogelte komen pas voor aan het einde van de veertiende eeuw. Ook de visresten die zijn gevonden, vertonen vanaf het einde van de veertiende eeuw meer variatie, wat wijst op een hogere status. Het botmateriaal en de visresten wijzen op een sterke toename van de status van de bewoning in het midden van de veertiende eeuw.

datering	mossel	aliekruik	'schelp'	kokkel	tuinslak	platte strand-gaper	oester	strand-schelp	totaal
1B	2	0	0	0	0	0	0	0	2
2A	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2B	27	2	0	5	2	0	1	0	38
3A	135	2	2	71	1	2	1	0	214
3B	27	0	1	2	0	0	0	1	30
4A	10	0	0	1	0	0	0	0	11
4B	6	0	0	0	0	0	0	0	6
4C	2	0	0	0	0	0	0	0	2
5	1	0	0	0	0	0	0	0	1
6	2	0	0	0	0	0	0	0	2
7	0	0	0	0	0	0	0	0	0
8	4	0	0	2	0	0	0	0	6
9	4	0	1	0	0	0	0	0	5
10	64	2	2	7	0	0	0	0	75
11	0	0	0	0	0	0	0	0	0
totaal	284	6	6	88	3	2	2	1	392

Figuur 248: Grafiek met het minimum-aantal-exemplaren per aangetroffen weekdier in de periode 1375-1495 uit de opgraving Visserstraat 31.

4.8.2.1 Schelpen en weekdieren

In totaal werden 769 resten van weekdieren gedetermineerd die afkomstig zijn van minimaal 392 individuen, te verdelen over mosselen, tuinslakken, kokkels, aliekruiken, oesters, stradschelpen en

platte strandgapers. Oesters komen we tegen vanaf fase 2b (1375-1425) en komen relatief weinig voor in de vijftiende-eeuwse vondstlagen. Mosselen vormen circa 72 % van het totaal aantal weekdieren en komen vanaf de vroegste fase al voor; kokkels zijn met 22% ook nog veelvoorkomend en kennen we pas vanaf fase 2b (1375-1425). Dankzij de getijdenwerking van de rivier Mark zullen mosselen hier nog veel zijn voorgekomen en waren deze dus relatief veel beschikbaar in Breda.

Figuur 248a: Restanten van weekdieren (links) en vissen (rechts) uit de opgraving Visserstraat 31 (foto's Th. de Jong).

4.8.3 Bewerkt dierlijk materiaal

Zowel in de beerput (DM87) als tijdens de opgraving werden fragmenten van gebruiksvoorwerpen teruggevonden. Ze zullen hier chronologisch worden behandeld.

Figuur 249: Bewerkt ivoor, bot en hoorn: 1072-61 een ivoren fragment van een pijpenwroeter (?) uit fase 9 (1821-1900), 1039-61 een fragment van een muziekinstrument (?) uit fase 3b (1450-1475), 1254-61 een ivoren haarspeld uit de brandlaag van 1490, fase 4b (1490-1495) (Schaal 1:1), fragmenten van een papieren vouwwaaijer uit beerput DM87 (grootste lengte is 9.5 cm) en van een naaldenkoker (schaal 1:1).

In het brandpakket in de kelder (1254) werd een vrijwel gave ivoren haarspeld gevonden (1254-61); de speld is verloren gegaan tijdens de brand van 1490. De speld is niet beschadigd en versierd met enkele lijndecoraties, zeer minuscule geboorde gaatjes en gezaagde lijntjes.

Een rond bewerkt stuk bot of ivoor (?) (1039-61) met een vierkant uiteinde en aan de andere zijde een gaatje, is een zogenaamde stenschroef en was een onderdeel van een muziekinstrument met snaren en dateert uit fase 3b (1450-1475).

In beerput DM87 werden enkele benen (of houten ?) baleinen of lamellen (framefragmenten) (DM87-b-98) gevonden van een papieren vouwwaaijer. Het betreft fragmenten van onversierde plaatjes die aan het uiteinde met elkaar waren verbonden en konden worden opgeklapt. Zeven dunne benen plaatjes behoorden waarschijnlijk tot de uiteinden van de waaier. De papieren vouwwaaijer doet omstreeks het midden van de zeventiende eeuw haar intrede in Nederland.⁸⁶

De waaier uit de beerput DM87 kan gedateerd worden in de periode 1661-1663 en geeft aan dat dit modeverschijnsel al vroeg in Breda was doorgedrongen.

In de beerput DM87 werd verder nog een hoornen luizenkammetje (DM87-b-99) aangetroffen dat daarmee eveneens dateert uit de periode 1661-1663. Het kammetje is 4.8 cm breed en heeft nu een lengte van 5.2 cm maar was oorspronkelijk ongeveer 6 cm lang. Het kammetje is onderzocht op het voorkomen van restanten van luizen, neten en vlooiën (zie onder).

Tijdens de opgraving werd een fragment van een ivoren gebruiksvoorwerp (1072-61). Het betreft een gedraaid staafje, voorzien van een gat, met aan de ene kant een soort stampertje en aan de

⁸⁶ Van Vilsteren, *Het benen tijdperk*, 42.

andere kant is het afgebroken. Waarschijnlijk is het een deel van een pijpenwroeter. Het ivoren object dateert uit fase 9 (1821-1900).

Figuur 250: Ivoren (?) kammetje uit beerput DM87 (schaal 1: 1).

4.8.3.1 Ectoparasieten-onderzoek van een hoornen kammetje (door Dr. Jaap Schelvis, Groningen)

Tussen de tanden van (resten van) kammen gevonden in een archeologische context kunnen de resten worden gevonden van specifieke ectoparasieten zoals luizen, neten en vlooiën.⁸⁷ Deze resten kunnen informatie verschaffen over het gebruik van de kam en over de algemene hygiënische omstandigheden waaronder de gebruikers leefden.

Materiaal en methoden

Kammen kunnen uit verschillende grondstoffen worden vervaardigd. Been, gewei, hout, ivoor en hoorn zijn de meest voorkomende materialen in een archeologische context. De keuze van de grondstof zal enerzijds bepaald worden door de beschikbaarheid van de diverse natuurlijke hulpbronnen en anderzijds door de geschiktheid van de diverse grondstoffen om er bepaalde typen kammen uit te vervaardigen.⁸⁸

Het kammetje gevonden in de beerput van het pand Visserstraat 31 te Breda is gemaakt van hoorn, een grondstof die met name vanaf de zeventiende eeuw in toenemende mate wordt toegepast voor dit soort luizenkammetjes. Door het zeer compacte en taaie karakter van hoorn is het namelijk mogelijk om een zeer fijne vertanding aan te brengen zonder dat dit ten koste gaat van de stevigheid van het kammetje. Tot de introductie van kunststof en, enkele decennia geleden, was hoorn de meest gebruikte grondstof voor kammen in Nederland.

Het kammetje had zeer gebruikelijke afmetingen en leek ook wat betreft de gemiddelde breedte van de tanden en de gemiddelde afstand tussen de tanden sterk op hoornen luizenkammetjes die ik eerder onderzocht heb. Deze maten waren respectievelijk 0.47 mm en 0.32 mm zodat het kammetje ongeveer 13 tanden per cm bezit.

De extractie van resten van ectoparasieten uit kammen geschiedt door de (fragmenten van de) kammen gedurende ten minste een uur te weken in alcohol waarna zeer voorzichtig met behulp van insectennaalden zo veel mogelijk van het materiaal tussen de tanden wordt verwijderd. Dit materiaal wordt vervolgens met behulp van een stereomicroscop doorzocht op de aanwezigheid van resten van ectoparasieten.

Resultaten

Het hierboven beschreven onderzoek leverde geen resten van ectoparasieten op. Wel werden er tussen de tanden een zestal (menselijke) haarfragmenten gevonden met een lengte tussen de 0.5 en de 1.0 mm. Door deze vondst lijkt het niet waarschijnlijk dat het ontbreken van resten van luizen of vlooiën veroorzaakt is door een gebrekkige conservering van het organische materiaal. In dat geval zouden immers ook deze haarfragmenten niet bewaard zijn gebleven. Op het kammetje werden geen sporen aangetroffen die geïnterpreteerd kunnen worden als slijtage als gevolg van herhaaldelijk schoonmaken zoals bijvoorbeeld het geval was op een vergelijkbaar negentiende eeuws hoornen kammetje gevonden tijdens de opgraving op het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex in Groningen.⁸⁹

De maten van het kammetje zijn ook zeker geen beperkende factor voor het terugvinden van resten van ectoparasieten. Met een dikte aan de basis van de tanden van 2.6 mm is het zelfs vrij dik voor een dergelijk kammetje zodat zich relatief veel materiaal tussen de tanden kan verzamelen. Wel is het zo dat de spleetjes tussen de tanden onder een tamelijk kleine hoek vanaf twee zijden zijn aangebracht waardoor er tussen de tanden als het ware een wigje van

⁸⁷ Schelvis 'Caught between the teeth', 131-132.

⁸⁸ Schelvis, 'Luizen, neten en vlooiën'.

⁸⁹ Schelvis, 'Luizen, neten en vlooiën', 517-523.

hoorn blijft staan. Mogelijk dat er hierdoor minder materiaal tussen de tanden kan achterblijven dan bij een kammetje waarbij deze spleetjes haaks of althans onder een grotere hoek zijn aangebracht.

Concluderend kan gesteld worden dat het onderzoek aan het kammetje gevonden in de beerput van het pand Visserstraat 31 te Breda geen aanwijzingen heeft opgeleverd dat de gebruikers van het kammetje werd(en) lastig gevallen door luizen of vlooiën.

5. Belangrijkste archeologische vondstnummers per bewoningsfase

fase 11 (1939-1960): 1018, 1122

fase 10 (1900-1939): 1004, 1005, 1244, 106, 1054, 149,
1053, 1017, 1052, 1056, 151, 164, 1269, 1202, 1138, 1119, 1120, 1121, 154

fase 9 (1821-1900): 1025, 128, 127, 233, 120, 224, 153, 156, 1026, 1247, 1257, 1024, 1023,
1003, 1021, 1013, 1011, 1028, 1012, 1050, 1017, 1114, 1244, 1247, 1072 ?, 1248 a, 1245

fase 8 (1786-1821): 1248b, 183, 383, 385, 210, 214, 209, 1191, 1127

fase 7 (1703-1786): 1158, 1157, 1155, 1153, 1154, 146, 1066, 190, 1138, 1152, 1246

fase 6 (1626-1703): 320, 1251, 302, 1250, 1252, 1246, 1185, 1184, 1183, 1125, 1135, 1252

fase 5 (1567-1626): 1165, 1249, 1057, 1143

fase 4c (1495-1567): 123, 122, 350, 341, 342, 158, 166, 149, 152, 111, 1058, 1075, 1076, 352,
235, 1143, 1258, 1114, 1144, 216, 1145, 1180, 1253

fase 4b (1490-1495): 182, 1248, 238, 232, 1159, 1161, 1156, 1006, 1031, 1030, 1008, 1061,
1062, 1085, 1254, 347, 348, 148, 150, 303, 1058, 219, 261, 1126, 1142, 1034

fase 4a (1475-1490): 1115, 1035, 185, 1117, 235, 228, 232, 216, 229, 222, 208, 204, 133, 1032,
144, 1048, 168, 1192, 243, 1073, 132, 1040, 126, 1255, 262, 246, 1256, 1181, 104, 248, 357,
362, 193, 1117, 1147, 1143,

fase 3b (1450-1475): 1118, 188, 184, 1123, 351, 323, 241, 236, 237, 220, 221, 223, 1146, 218,
1147, 1148, 1144, 1145, 1036, 138, 141, 177, 1037, 1041, 1042, 1189, 1176, 1099, 1098, 167,
168, 1047, 1039, 1036, 1049, 134, 260, 263, 136, 250, 141, 356, 165, 307, 1147, 1146, 225,
1128, 207, 307, 306, 1147, 192, 1123, 1124, 1130, 351, 1146, 1089

fase 3a (1425-1450): 1124, 1131, 1130, 194, 1131, 1105, 1106, 1191, 1190, 1167, 1177, 162,
178, 1171, 1182, 1100, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 317, 1101, 1107, 1170, 1172, 1112,
1179, 1084, 1108, 1133, 1198, 1175, 1174, 1173, 1109, 1178

fase 2b (1375-1425): 1262, 327, 1133, 196, 1149, 1150, 1260, 1261, 1259, 1162, 1199, 244, 268,
1202, 284, 244, 1169, 1168, 269, 1222, 325, 287, 249, 1240, 291, 289, 252, 1220

fase 2a (1325-1375): 197, 1134, 1166, 1219, 1163, 280, 1173a, 1174a, 1175a, 1193, 264, 290,
277, 1215, 278, 1205, 259, 1193, 1194, 294, 292, 295, 293

fase 1b (1300-1325): 1200, 1203, 1196, 1197, 1226, 1216, 278, 277, 1216, 1205

fase 1a (1250-1300): 1206, 1232, 1207, 1233, 1217, 1234

Literatuur

Augustin, N. *Het Europees pijpen-prentenboek* vol. II (Willemstad 1981).

Baart, J. e.a., *Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek* (Haarlem 1977).

Baart, J.M., W. Krook, A.C. Lagerweij, 'Italiaanse en Nederlandse witte faïence 1600 – 1700' , *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 138 (1990).

Baart, J.M., 'Spin –en weefgereedschappen en loden afkomstig van het Amsterdamse stadskernonderzoek', in: *Textiele bodemvondsten*. Verslag van de Textieldag 24 nov. 1979 in het Amsterdams Historisch Museum te Amsterdam over Archeologisch textiel (Amsterdam 1980) 3-14.

Bartels, M., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)* (Zwolle/Amersfoort 1999).

Broekhuizen, S., B. Hoekstra, V. van Laar, C. Smeenk, J.B.M. Thissen (red.), *Atlas van Nederlandse zoogdieren* (Amsterdam 1992).

Brongers, A., *Van gouwenaar tot bruyère pijp* (Amerongen 1978).

Brongers. A., H.F. Wijnman, 'Chronological classification of roemers with the help of 17th century paintings in the Low Countries' in: J.G.N. Renaud (red.), *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archeology* (Rotterdam 1968) 15-22 .

Bult, E.J., *Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en Westvest*. IHE bloeit op een beerput (Delft 1992).

Carmiggelt, A., *Een beeld van een vondst*. Haagse archeologische vondsten in particulier bezit (Den Haag 1991).

Carmiggelt, A., A.J. Guiran en M.C. van Trierum, *BOOR balans 3. Archeologisch onderzoek in het tracé van de Willemspoortunnel te Rotterdam* (Rotterdam 1997).

Chijs, P.O. Van der, *De munten der voormalige Graven en Hertogen van Gelderland : van de vroegste tijden tot aan de pacificatie van Gend* (Haarlem 1852).

Clevis, H., J. Kottman, *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375 – 1750* (Kampen 1989).

Daalen, J.P.J.A.M. van, *De Munten van het Graafschap Gronsveld. Deel II Geschiedenis van Gronsveld* (1964).

Dam, J.D. van, 'Geleyersgoet en Hollands porceleyn. Ontwikkelingen in de vaderlandse aardewerkindustrie 1560 – 1660', *Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek* 108 (1982).

Duco, D.H., 'De kleipijp in de zeventiende eeuwse Nederlanden' in: P.Davey (ed.), *The Archeology of the clay tobacco pipe V, Europe 2*, BAR International Series 106-2 (Oxford 1981). D.H. Duco, *De Nederlandse kleipijp* (Leiden 1987).

Eynde, G. van den, 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Breda in de periode 1981-1984. Een kort overzicht', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring de 'Oranjeboom'* 38 (1985) 191-213.

Eynde, G. van den, 'Archeologische kroniek van de gemeente Breda over 1985', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring de 'Oranjeboom'* 39 (1986) 224-238.

Eynde, G. van den, 'Breda, een haven opgegraven' in: H. Sarfatij, *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam 1990) 99-101.

Goubitz, O., 'Leder', in: J.J. Lenting e.a. (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850* (Sellinga 1993) 525-536.

Groeneweg, G., *Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar pottenbakkersnijverheid in Bergen op Zoom*, Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem deel 35 (Waalre 1992).

Hasselt, H., J.J. Lenting en H. van Westing, 'Metalen gebruiksvoorwerpen' in: J.J. Lenting e.a. (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850* (Sellinga 1993), 403-462.

Harsema, O.H., 'Handmolens. Maalstenen en handmolens in Drenthe van het neolithicum tot ca. 1300 A.D.' in: A.Bicker Caarten, e.a. (red.), *Molens in Drenthe* (Zwolle 1979) 11-45.

Helfrich, K.e.a (red.), *Handzaam hout uit Groninger grond. Houtgebruik in de historische stad (Groningen 19...)*.

Henkes, H.E., *Glas zonder glans, Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800*, Rotterdam Papers 9 (Rotterdam 1994).

Hupperetz, W., 'Enkele historische gegevens betreffende de Visserstraat', *Nieuwsbrief Archeologische Vereniging Breda* 4 (1993) 6-8.

Hupperetz, W., 'Genummerde spreukborden uit de 17e eeuw' *Westerheem* 42 (1993) 80-82.

Hupperetz, W., 'Pijpmakers in Breda gedurende de 17de eeuw' *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige kring de 'Oranjeboom'* 46 (1993) 157-178.

Hupperetz, W., *Ceramiek uit een beerput van de herberg De Drye Mooren te Breda (1661-1663)*, Corpus Middeleeuws Aardewerk 9 (Amersfoort/Utrecht 1994).

Hupperetz, W., *Ceramiek uit een brandlaag van het kanunnikenhuis Visserstraat 31 te Breda*, Corpus Middeleeuws Aardewerk 11 (Amersfoort/Utrecht 1997).

Janse, H. (red.), *Leien op monumenten* (Zeist 1986).

Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Bouwtechniek in Nederland 2 (Delft/Zeist 1989).

Janssen, H.L., 'Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200-ca. 1550', in: H.L. Janssen (red.), *Van bos tot stad, opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983) 188-222.

Boekwijt, H.W., Janssen, H.L. (red.), *Bouwen & wonen in de schaduw van de Sint Jan*, Kroniek Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek, ('s-Hertogenbosch 1997).

Kievith, H., 'Achter "Het Wapen van Schotland"', *Amateursverslag Bodemonderzoek Archeologische Vereniging Breda III* (1990) 5-56.

Klijn, E.M.Ch.F., *Lead-glazed earthenware in The Netherlands*. The collection of the Nederlands Openluchtmuseum (Arnhem 1995).

Knippenberg, W.H.Th., 'Herten, reeën en wilde zwijnen in Noord-Brabant' *Brabantia* 6 (1974) 70-84.

Kolman, Chr. J., *Naer de eisch van 'twerck*. De organisatie van het bouwen te kampen 1450-1650. Werken van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis 40 (Kampen 1993).

Korf, D., *Tegels* (Haarlem 1979).

Kottman, J., 'Glas' in: Bartels, M., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)* (Zwolle/Amersfoort 1999).

Lauwerier R., J.T. Zeiler 'Wishful thinking en de introductie van het konijn in de Lage Landen', *Westerheem* 49/1(2000) 133-137.

Lenting, J.J. e.a. (red.), *Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850* (Sellingem 1993).

Raadt, J.Th. de, *Sceaux Armoriés des Pays-Bas et des Pays Avoisinants*, Recueil Historique et Héraldique (Brussel 1898).

Rozendaal, R., *Verslag Dendochronologisch onderzoek Kapconstructie en verdiepingsbalklagen van het pand Visserstraat 31 te Breda (code BR023)*, IBID, ongepubliceerd verslag ('s-Hertogenbosch 1995).

Schelvis, J., 'Caught between the teeth. A review of Dutch finds of archeological remains of ectoparasites in combs. Experimental and Applied Entomology', *Proceedings of the Netherlands Entomological Society* 5 (1994) 131-132.

Schelvis, J., 'Luizen, neten en vlooiën' in: P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, R.H. Alma en H.T. Waterbolk (Eds.) *Van Boerenerf tot Bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, 517-523 (Groningen 1992).

Thijssen, J., *Tot de bodem uitgezocht* (Nijmegen 1991).

Towner, D., *Creamware* (London 1978).

Vilsteren, V.T. van, *Het benen tijdperk. Gebruiksvoorwerpen van been, gewei, hoorn en ivoor: 10.000 jaar geleden tot heden*. Tentoonstellingscatalogus Drent Museum (Assen 1987).

Vrie, D.M. de, H.L. Janssen, 'Het archeologisch onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint-Janskerkhof', in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (red.) , *Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan*, *Kroniek Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek* ('s-Hertogenbosch 1997) 48-139.

Zantkuijl, H.J., *Bouwen in Amsterdam*. Het woonhuis in de stad (Amsterdam 1993).